

AZ ÍRÓI SZÓTÁR ELMÉLETI KÉRDÉSEI

(Részlet)

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

1. Az írói szótár előzményei

Az írói szótár legősibb nyomainak tekinthetők mindazok a különböző célú, jellegű, műfajú, formájú és természetesen különböző korokból származó művek, cikkek, feljegyzések, amelyek egy-egy író, költő (esetleg más meghatározott írásmű) szókinccsel kapcsolatosak.

Kétségtelen, hogy az írói szókinccsre — sokáig csak a szókinccs szórványos elemeire — vonatkozó megjegyzések azonos szükségletből erednek: valamely írói alkotás szavait akarják értelmezni, hogy ezzel a szöveg megértését biztosítsák. Egy szöveg megértésében akadályokat, kételyeket elsősorban ismeretlen szók okozhatnak. Ismeretlen szók pedig főleg idegen nyelvű, nem anyanyelven írott szövegekben mutatkoznak. Az írói szótár őseit keresve tehát olyan, nyilván nem tudományos igényű, mégcsak nem is a nyilvánosságnak szánt feljegyzésekhez vezetnek a nyomok, amelyeket egy-egy idegen szöveget olvasó, tanuló diák, magiszter vagy más érdeklődő mintegy emlékeztetőül, alkalmi használatra jegyzett fel a maga számára.

Az ilyen szórványos szójegyzeteket jól ismeri a klasszikus szótáriróadalom, és Homérosz tanulmányozásából eredezteti őket. [1]

Meggyőződésem, hogy ilyen sorközi vagy lapszéli bejegyzések már az írásbeliség első, kezdetleges szakaszaiban, főleg különböző nyelvű népek egymás közötti érintkezése során — talán már a hangírást megelőző jelekre vonatkoztatva is — előfordultak. Éppen ezért teljesen illuzorikus volna az első felbukkanásokat egyetlen műhöz, helyhez vagy korhoz kapcsolni. A homéroszi hagyományokhoz fűződő szótári ősöknek azonban mindenképpen hálásak lehetünk már csak azért is, mert nekik köszönhetjük az ilyen szórványos szófeljegyzések általánosan elfogadott és használt nevét, a glosszákat (*γλωσσαι*)

A régi korokból fennmaradó glosszák minden nyelv életében gondosan őrzött, becses emlékek. (2) De az ilyen szórványos, egyes szavakra vonatkozó alkalmi feljegyzések még nem tekinthetők az írói szótár közvetlen elődeinek. Az ilyen szórványoknak legfeljebb annyi közük van az írói szótárhoz, mint — mondjuk — a barbár korban élő kisebb népcsoportok valamely együttes vállalkozásakor szükségszerűen kialakult közös nyelvhasználatnak az irodalmi nyelvhez.

A glosszák jelzik a szótárirás kezdeti nyomát általánosságban.

Az írói szótár előzményeit azonban csak az olyan szókinccsel kapcsolatos feljegyzésekben kereshetjük, amelyek egy író művéhez vagy műveihez kapcsolódva és bizonyos, meghatározott céllal, tehát tudatosan szűkebb vagy nagyobb nyilvánosság, közösség számára készültek. Hogy az ilyen kezdeményezéseknek pedagógiai, propagandisztikus indítékai voltak-e, vagy a tudásszomj és közlési vágy volt első nemzójük, ma már aligha állapítható meg. De hogy ez is, az is közrejátszott létrejöttükben, a fennmaradt emlékek mai napig végighúzódo hosszú sora bizonyítja.

Már a szórványos szómagyarázatokban is bizonyos műfaji eltéréseket és minő-

ségi fokozatokat lehet, sőt kell megkülönböztetni. Ha ti. a szómagyarázatnak már nem a pusztá megértés, illetőleg megértetés a célja, hanem valamilyen meghatározott szerepe, sajátos funkciója van (pl. bizonyító vagy cáfoló eszköz), akkor szükségszerűen a meghatározás vagy elemző explikáció szintjére kell emelkednie. Elképzelhetetlen, hogy tudományos igényű művek bármely korban nélkülözhetnék az ilyen jellegű szómagyarázatokat. Vagyis a tudományos igénnyel írt munkáknak már kezdeti fokán is szükségszerűen felmerültek bizonyos deskriptív elemek, valamint a szóban forgó tárgyak, dolgok megjelölését, körülhatárolását célzó kifejezések, tehát minden tudományos jellegű és igényű műben szükségszerűen fel kellett bukkannia valamilyen formában a fogalmi meghatározásnak. A meghatározás pedig ma is a szóértelmezés legmagasabbrendű formája. Az ilyen jellegű megjegyzéseket a szótáirodalom eddig — tudtommal — nem méltatta figyelemre, pedig az értelmező jellegű szótártípus szempontjából aligha közömbösek.

Csak találmokra kell felütnünk valamely ókori művet, s a példák tömege kínálkozik belőlük. (Az már vitatható, hogy vajon a ma használatos szakcsoportosítás szerint a természettudományi vagy a társadalomtudományi ágak jártak-e az élen. Hajlamos volnék a természettudományoknak átengedni az elsőbbség pálmáját.) Az ilyen szómagyarázatok műfaji és minőségi szintjének bemutatására idézem itt Archimédész Homokszámításának néhány sorát (3) „Tudod ugyanis, hogy a legtöbb astrologus által *Kosmosnak nevezetik ama sphaera, amelynek középpontja a Föld középpontja, radiusa pedig egyenlő a Nap középpontja és a Föld középpontja közötti egyenessel* (B. L. kiemelése)... Samosi Aristarchos viszont közrebocsátotta bizonyos hypothesisek leírásait, amelyekben a praemissákból adódik, hogy a *Kosmos a most említettnek sokszorosa*... Gondolható azonban, hogy Arisztarchos ezt akarta kifejezni: amennyiben a Földet, mint a Kosmos centrumát tekintjük, (úgy) aminő viszonyban áll a Föld az említett Kozmoshoz, egyazon viszonyban áll a sphaera, amelyen ama kör fekszik, amelynek mentén a Földet keringeni feltételezi, az állócsillagok sphaerájához...” (13—15)

Amikor itt az ókori tudós pontos meghatározással értelmezi a Kosmost, amikor kommentálja Aristarchosnak ugyanerre vonatkozó felfogását, remek iskolapéldát nyújt előbb említett tételelem igazolására. Az ókori tudományok bármelyik képviselőjének műveiben bőséggel adódnak efféle példák. Az Archimédészéhez hasonló szómagyarázatok, meghatározások és kommentárok fellelhetők természetesen Platon, Arisztotelész, Hérakleitosz, Dionysios Thrax stb. a nyelvtudományhoz közelebb álló műveiben éppen úgy, mint a Dante poklában velük egy gyűrűbe sorolt többi klasszikus tudós bármelyik munkájában. (Igazoló példám az azért választottam egy természettudományi munkából, mert az írói szótár későbbi fejlődési útja azt mutatja, hogy e műfaj alakulására — áttételesen, de kétségkívül — a természettudományoknak volt megtermékenyítőbb hatásuk.) Ez a tény pedig lehetővé teszi, hogy az írói szókincs vizsgálatának előzményei közt az írói szótár felé vezető úton két lépcsőfokot pontosan lerakhassunk: Az első a szöveg megértés, segítését, biztosítását célzó mintegy önkéntelen szóértelmezés (elsősorban idegen szövegben az anyanyelvi megfelelő bejegyzése). Ezek a glosszák, az általános szótárírás első felbukkanásai. A második a tudományos igényű, pontos meghatározásra törekvő értelmezés, illetőleg a magyarázó (egyúttal bizonyító vagy cáfoló), kifejtés, kommentálás.

A szótározás e két elemi fokán még nem lehet az írói szókincs vizsgálatáról beszélni. Itt csupán a szóértelmezés ténye, létrejötté fontos, az értelmezett vagy értelmező szerző egyénisége közömbös. Az írói szókincs vizsgálatának két alapvető feltétele és formája (szóértelmezés, szövegkommentálás) azonban kész, csak alkalmazni kell valamilyen meghatározott irodalmi szövegre, és ki kell alakítani a szótári

formát. Ide kapcsolhatnánk a már említett homéroszi glosszák kezdeteit. De a fejlődés útját jobban mutatják a már érettebb, kialakult műfaji jelleggel bíró példák.

Hogy a klasszikus ókori tudomány e tekintetben is szolgál mintákkal, tanúsítják SERVIVUSnak az Aeneis szövegéhez fűzött jegyzetei. (Servius Maurus Honoratus a grammatika és retorika tanára volt Rómában a IV. században. Vergilius költeményeihez írt jegyzeteit a középkorban is sokat használták.) [4]

A szinonimákkal történő egyszerű megjelöléstől a körülíró, kifejtő magyarázatokig, a szóértelmezés számos válfaját találjuk ebben a könyvecskében. Egy meghatározott irodalmi szövegnek, tehát az írói szókinccsnek ilyen értelmező, kommentáló vizsgálata kifarrott alakjában, mai napig élő változataival tehát már az ókorban megvolt. S hogy ettől kezdve a középkoron át napjainkig elevenen él, azt Aquinoi Tamástól Rabelaisig, Dante, Shakespeare, Corneille, Racine műveinek első kiadásaitól a modern kritikai kiadásoknak az önálló tudományos disciplina rangjára emelkedő jegyzetapparátusáig a kommentált művek ezrei igazolják.

Az írói szótárt közvetlenül megelőző szókinccsvizsgálatok tetőzőjének éppen ezért azt az önálló műfajjá nőtt jegyzetapparátust tekintem, amely egyes meghatározott irodalmi művekre, szövegekre vonatkozó szórványos szójegyzeteket tartalmaz, és az ókortól kezdődően napjainkig húzódva különböző szétágazásokban ma is virágzik.

A későbbi írói szótárakra gondolva, nem közömbös, hogy ebben a jegyzetes műfajban a tematika végtelen gazdag skálájából két csúcspont lényegesen kiemelkedik: az egyikhez az ókor nagy klasszikusainak műveivel, a másikhoz a bibliával (és vele kapcsolatos vallási irodalommal) összefüggő kommentárok tartoznak. (Az ókori klasszikusokra mint az írói szótár indítékaira, már utaltam. A bibliára, mint a szókinccsvizsgálat megtermékenyítőjére, mutatott rá nem régen GERHARD ISING. [5] Az elsőt a reneszánsznak az ókor felé forduló érdeklődése, a másodikat a reformációnak egész Európán végigvonuló hulláma indokolja, illetőleg teremti meg. Bonyolultabb s a későbbiekben még visszatérő kérdés, hogy ez az érdeklődés — különösen a klasszikus művek iránt — a századok múltával sem sokat csökkent, sőt bizonyos időszakban — a XIX. század végén és a századforduló táján határozottan megnövekedett. (Bizonyára véletlen, mégis jellegzetes megnyilvánulása ennek az érdeklődésnek, hogy az a könyvecske, amelyet Servius kommentálásaihoz idéztem, egy olyan sorozat 80. köteteként jelent meg [Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen], amelynek kiadványai túlnyomólag ókori klasszikusok vagy egyházi művek kommentálásait tartalmazzák. Utalhatnak itt még olyan adatokra, mint Wartelle Arisztotelész kommentátorainak jegyzéke vagy a British Museum bibliakommentárokra vonatkozó hatalmas katalógusa stb. [6])

Az elmondottakat figyelembe véve tehát nem meglepő, sőt természetes, hogy az első írói szótárak jelentős része éppen ebből a két témakörből: a klasszikusok műveinek és a bibliának szövegéhez, szóanyagához fűződő jegyzékekből, kommentárokból került ki.

Persze, a mai értelemben vett írói szótárakig vezető út még hosszú, és kitérőktől sem mentes.

A fejlődésnek eddig vázolt, lényegében elméleti útját tehát így összegezhetjük:

1. Pedagógiai vagy propagandisztikus (ismeretterjesztő) szójegyzetek, glosszák (főleg idegen nyelvű szók anyanyalvi megfelelőjének feljegyzései).
2. Tudományos igényű és jellegű szóértelmezések (fogalmi meghatározások, szómagyarázatok, szövegkommentálások).

Mindkettőre jellemző a szórványosság, az alkalmosság, a meghatározott cél nélküli esetlegesség.

3. A szókincsnek még mindig szórványos, de már megállapított céllal, tudatos rendszerezés alapján történő értelmezése, ill. magyarázata valamely kiválasztott műben. (A tudatosság abban mutatkozik, hogy a szókincs vizsgálója minősít vagy legalábbis szelektál, kiválasztja — persze legtöbbször még szubjektív ráérzéssel — a kommentálásra szánt szokat, idézeteket.)

A szókincs vizsgálatának ezt a harmadik formáját már úgy tekinthetjük, mint az írói szótár közvetlen őst, elődjét. Éppen ezért az elméleti feltételezés, következtetés síkjáról itt már át kell térnünk a történeti valóság vizsgálatára. Követhető és követett példákat az ókorban — mint utaltam rá — szép számmal találunk. (Ezek felkutatása vagy az ismertek taglalása nem célom.)

Hogy a középkor, pontosabban a humanizmus és reneszánsz képviselői ezen a téren is követték a klasszikus példákat, egészen természetes. GÁLDI LÁSZLÓ a Dantet magyarázó Boccacciót jelöli meg e korszak és műfaj legjelesebb képviselőjének. [7] Ha időbelileg lehetne is régebbi elődökre bukkanni (vö. pl. Arisztotelész vagy a biblia kommentátorainak idézett jegyzékeit), e műfajra jellemzőbb, klasszikus típust aligha találánk.

Ismeretes, hogy az öregedő Boccaccio legjelentősebb műve Dante életrajza. Ehhez kapcsolódik az a töredékes munka, amelyet Firenze város-köztársaság felszólítására Boccaccio az Isteni színjáték magyarázatára készíttetett, megszüpítve ezzel — KARDOS TIBOR plasztikus megfogalmazása szerint — élete utolsó napjait. [8] Ebben a munkájában Boccaccio nem szigorú értelemben vett szóértelmezéseket ad, hanem egy-egy szó (még inkább szókapcsolat, mondat) ürügyén kifejti Dantenak vagy sajátmagának a felfogását, filozófiáját. Ezzel pedig nem is annyira az írói szótárnak, mint inkább annak a szövegkommentálásnak megalapítójává válik, amely esztétikai, irodalmi síkon mai napig élő, virágzó műfaj, s amelynek legklasszikusabb formája az „explication de textes” néven ismert és elterjedt szövegelemző módszer. Ennek mint módszernek, nagy gyakorlati szerepe és hatása ellenére, sem elvi szempontjai, sem történeti kialakulása nem kapott eddig érdemleges feldolgozást. Erről panaszkodik BALÁZS JÁNOS is. LANSON sokat emlegetett, klasszikus műve, RUDLER modern összefoglalása mellett még egy-két pedagógiai jellegű munka tájékoztat legjobban az explication de textes módszeréről. [9]

Az írói szótárt tekintve, az explication de textesnek két szempontból van jelentősége. Az egyik történeti jellegű, vagyis az, hogy az explication és az írói szótár egy közös töről, az írói szöveg világos, pontos megértésének, különböző célú és szempontú tisztázásának társadalmi szükségességéből ered. A másik összefüggés sokkal bonyolultabb.

Az explicationnak sok szubjektivitást megengedő és terjesztő, olykor e lehetőséggel visszaélő, sokfelé ágazó formái a szóértelmezésben általában, a stilisztikai minősítésben pedig különösképpen csökkentették a szómagyarázatok reális értékét, objektivitását, sőt ezek lehetőségét is csaknem kétségessé tették. (A szójelentés, ill. stilisztikai minősítés tárgyalása során ezekről a kérdésekről részletesebben szólok.)

Az írói szótár műfajára sokáig éppen ellenkezőleg az aszketikus merevség, a szigorúan kötött tényanyag (szójegyzék) feltárása, sokszor pusztá számbavétele volt és maradt jellemző.

Boccaccio Dante kommentárját elsősorban abból a szempontból tekintem fontos határkőnek, hogy benne pontosan tükröződik az írói szókincs vizsgálatának kétféle ágazása, két külön műfajjá alakulása. Az egyik — mint látjuk — az explication des textes típus, vagyis szövegkommentálás. A másik az írói szótár.

Boccaccio kommentálásának van még egy fontos gyakorlati, módszertani tanulsága is: az írói szókincs egyes elemeit nem lehet elszigetelten, hanem csak összefüggésükben, a mindenkori kontextusban és külső társadalmi szituációban vizsgálni.

Az írói szótár útjának alakulásában a következő és igen jelentős fokozat a régebbi szórványos (GÁLDI szavával „szemelgető”, CHRISTA DILL szerint „Auswahlwörterbuch”) szókincsvizsgálatról a teljességre való áttérés, az egész írói szókészlet bemutatása, ill. szótári feldolgozása. [10]

A szórványos szóvizsgálatról a teljességre való áttérés jelenti tulajdonképpen az írói szótár tényleges létrejöttét. Ez a változás nem csupán mennyiségileg, hanem elsősorban minőségi szempontból alapvető fontosságú. [11] A teljesség bekövetkeztével lezárul az írói szótár előtörténete.

Az írói szótárnak ez a teljessé fejlődése, amely a XIX. század közepén következett be, nemcsak időbeli közelségénél, a számbavétel lehetőségét kínáló adottságainál fogva érdemel figyelmet, hanem azért is, mert a teljes írói szótár megvalósulása olyan társadalom- és tudománytörténeti tényezők összjátékának következménye, amelyek e műfaj további alakulását is irányítják. (A GÁLDI említette Blanc, illetőleg A. Schmidt szótárait megelőzően Clarke M. V. is már „The complete concordance to Shakespeare...” címet adja 1846-ban [New Yorkban] megjelent szótárának. GUIRAUD konkordancia jegyzékében pedig Flügel G. Concordantiae Corani Arabicae. Leipzig 1842. a legrégebb keltezésű ilyen mű A. HARTMANN által összeállított konkordanciák sorában Cruden ugyancsak 1842-es kiadású angol ó- és újtestamentumi konkordanciája szerepel időrendben elsőül; GENADIEVA pedig Wyttenbach Lexikon-Plutarcheumát (Leipzig, 1843.) is felveszi a teljes szótárak sorába.) [12] Ezért szükségesnek tartom a teljes írói szótár kialakulási körülményeinek részletesebb elemző vizsgálatát.

Sokszorososan igazolt tény, hogy egy tudományos diszciplína indulása, forrásai, még inkább e források felszínre törésének okai és körülményei utólag sohasem tisztázhatók teljes pontossággal. Legbiztosabb kiindulási támpont mint vizsgálati alap, mindenkor a vizsgált tudományterület legtöbb objektív dokumentációt nyújtó, tehát a jelenkori tényanyaga. (Az írói szótár vonatkozásában ilyennek tekintem a második világháború után megjelent, illetőleg készülő műveket.)

A mai helyzetből levont általános érvényű következtetések azonban csak akkor nyernek igazolást, ha a történeti oknyomozás eredményei is velük egybevágnak lesznek. Ha tehát tisztázni akarjuk, hogy az eddigiekben megjelölt szórványos feljegyzésekből, mint előzményekből hogyan és miért alakultak ki az írói szótár mai megjelenési formái, hogyan jöttek létre legfontosabb műfaji sajátosságai, nem kerülhetjük el a történeti áttekintést, a tudománytörténeti és társadalmi összefüggések gondos analizisét, sem a mai írói szótárak kritikai elemzését.

A modern írói szótárt megelőző fejlődési fokozatok (előzőekben vázolt) nagyvonalú ismeretében és az írói szótár általános elvi kérdéseinek analizálása előtt vessünk tehát egy pillantást a kialakulás egyes lépcsőinek megvalósulási formáira is, legalább egy összefüggő vonal, a hozzánk legközelebb álló magyar írói szótár „előkorszakának” tükrében.

Ezt az áttekintést nemcsak azért tartom itt fontosnak, mert általa gyakorlati igazolást nyer a fejlődésnek előzőekben vázolt útja, hanem azért is, mert az írói „előszótárak” egyes megnyilvánulási formái — főleg összefüggéseiket és kisugárzásait is figyelemre méltatva — olyan törvényszerűségekre utalnak, amelyek részben segítik az írói szótár elvi kérdéseinek felvetését, részben tisztázásukat is előmozdítják.

2. Az írói szótár magyar előzményei

Az írói szótár kialakulásának, fejlődésének egyes, az előzőekben vázolt fokozatai akkor is világosan megmutatkoznak, ha figyelmünket nem az általános érvényű törvényserűségek keresésére, hanem egy szűk területnek — az idevágó magyar emlékeknek, mint dokumentációs anyagnak — az áttekintésére korlátozzuk.

Ezt az áttekintést megkönnyíti az a körülmény, hogy két kitűnő összefoglalás is rendelkezésünkre áll: GÁLDI LÁSZLÓ monográfiája a magyar szótárírásnak csak egy rövid korszakával foglalkozik, de gazdag és tanulságos kitekintést ad a szótáriróadalom korábbi szakaszaira és széles körű társadalmi összefüggéseire nézve is. [13] WACHA IMRE a Gáldi művében feldolgozott szótárakat is besorolva, 1960-ig követi a magyar írói szótár témakörébe tartozó munkákat. [14]

A továbbiakban mindkét mű tanulságait felhasználom, az írói szótár előzményeiről szólva azonban az általuk említetteknel régebbi összefüggésekig és forrásokig mutatok vissza.

1. A viszonylag kései korból származó magyar nyelvemlékek illusztráló adalékok nyújtanak a pusztán megértést segítő szórványos szómagyarázatokra éppen úgy, mint a tudatos és célzatos szóértelmezésekre, illetőleg szövegkommentálásra. Ilyen példáknek tekinthetők a XIV., XV. századból fennmaradt és közismert Besztercei (1380—1410.), Schlägli (1400—1410), Soproni (1430—1440) szójegyzékek. Ma is példamutató kommentálásukat nyújtja MELICH JÁNOS [15].

Hogy az írói szótár őstét jelentő szövegmegfelelések bejegyzése minden nemzeti nyelvben az írásbeliség kezdetéig visszavezethető, azt igazolja — többek között — az olyan, viszonylag későbbi korban kezdődő s ezért kialakulásában jobban nyomon követhető írásbeli műveltség, mint amilyen a lappoké. (Vö. Ein Wörterverzeichnis des lappischen Studenten um 1670). [16]

A legrégebbi magyar szójegyzékek közül gazdag anyagával, MELICH JÁNOS gondos feldolgozása révén könnyen és jól áttekinthető elrendezésével kiemelkedik a Brassói latin—magyar szótártörődék [17]. Még jelentősebbek a XVI. század bibliafordításai, magyarázataival kapcsolatos nyelvemlékek. Köztük már az írói szótár vonatkozásában is találunk figyelemre méltó adalékokat. [18]

2. Az írói szótár előfutárainak második fokozatába tartozó magyar emlékek közül kiemelkedik Sylvester Jánosnak újtestamentumi fordításához készített szójegyzéke, illetőleg saját szómagyarázatai az olyan igékről, amelyek „nem tulajdon jegyzisben vitének. [19]

Sylvester szómagyarázatai azért is igen jelentősek számunkra, mert minden kétséget kizáró tudatossággal, meghatározott céllal egy irodalmi mű bizonyos szavainak tolmácsolását tartalmazzák, tehát teljesítik azokat a feltételeket, amelyek alapján egy szójegyzéket írói szótári elődnek minősíthetünk. Ezek a körülmények Sylvestert a magyar írói szótáriróadalom ősvé avatják. Egyúttal azt is világosan jelzik, hogy az írói szótár műfajának létrejöttében — éppen úgy, mint bármiféle más tudományos vagy művészeti iránynak, műfajnak a kialakulásában — jelentős szerepet játszanak a mindenkori társadalomtörténeti tényezők. (Sylvester szómagyarázatait, mint ismeretes, propagandasztkus céllal: protestáns vallási és magyar nemzeti szempontok sugalmazták.) [20]

Kétségtelen, hogy ezek az összefüggések nemcsak a magyar írói szótár csírájában fellépő, kizárólagos sajátosságok, hanem általános érvényű jellemvonások is. Sylvester szójegyzetei magyar vonatkozásban is megerősítik azt az általános elvi tételt, hogy ezen a fokon a még külön nem választható tudományos vagy társadalmi

igény hozza létre és szabja meg a műfaji jelleget: a) a szerző által szükségesnek, célszerűnek vélt szavak kiemelését, b) ezek értelmezését, illetőleg kommentálását.

3. Nem sokban különbözik az írói szótár műfajának ettől a fejlettségi fokától a GÁLDI által részletesen tárgyalt „korai írói szótárak” csoportja sem. [21]

A szórványos szójegyzetekből álló glosszák tudvalevően akkor lépnek elő szó-tárrá, ha a szétszórjt jegyzeteket a szerző egységes rendbe — főleg, de nem kizárólagosan — ábécérendbe foglalja össze. Jellemzőjük, hogy egyes művek szavait kommentálják, de még mindig csak a szerző által e célra kiválasztott szokat: tájvagy régi szokat, Kazinczy megjelölésével az „eszméletlenebb” szokat. Ennek a szórványos írói szójegyzéknek (glosszáriumnak) első magyar képviselői Baróti Szabó Dávid: Paraszti majorság, Barczafalvi Szabó Dávid: Szigvárt, Kazinczy Ferenc: Bácsmegeyey. [22]

Gáldi megjelölése szerint e műfaj európai mintáit „kétségtelenül a XVII. és XVIII. század gazdag francia kommentátorirodalmában kell keresnünk.” [23]

E műfaj jellemzője még mindig az önkényes válogatáson alapuló szórványosság. Módszere az értelmezés, mégpedig rendszerint szinonimával (anyanyelvi vagy idegen megfelelővel) történő értelemzés. Pl. Aggastyán ’beteges, megvéhdedt’ (Baróti), Udvarnok ’aulicus; udvari főember’ (Barczafalvi). De megjelenik az értelmezés körülírással, sőt meghatározásra törekvő formája is: „Belletrista; Gyönyörködtető munkák Írója” (Kazinczy), „Model; az a’ forma, a’ mibe valami öntetik”. [24]

Hasonló példákat idézhetnénk akár a GÁLDITól megjelölt német, francia vagy egyéb glosszáriumokból, akár másunnan, az eredmény mindig ugyanaz: az írói szótárak e szemelgető korszakában teljesen egyszintűek az alapvető műfaji sajátosságok (szórványosság, értelemzési formák).

4. WACHA IMRÉVEL egyetértésben a magyar írói szótár történeti fejlődésének következő lépcsőjét azokban a glosszáriumokban látom, amelyek meghatározott tudományos vagy társadalmi (pedagógiai) céllal egy (vagy több) mű szóanyagának jegyzetszerű kommentálását tartalmazzák olyan meghatározott szempontok szerint, mint a „teljesen kihalt vagy jelentésre nézve elavult s egyéb figyelemre méltó szók” kiválasztása. [25] E műfaj jellegzetes és legkiválóbb képviselőjének azonban nem Ponori Thewrewk Emil „Glossarium”-át (csatolva Arany János Aristophanes-fordításaihoz ÖM. Franklin 1902-es kiadásban XVIII. k.) tekintem, hanem Lehr Albertnak WACHA felsorolásában nem szereplő jegyzetapparátusát. Igaz, hogy külső formája szerint ez nem szótár (s így a már kialakult betűrendes szójegyzékekhez képest visszalépésnek volna tekinthető). Minthogy azonban egy meghatározott írói mű (a Toldi) szóanyagára vonatkozik, és a szavakat a szöveg szerinti előfordulások rendjében követve, tehát meghatározott rendszerbe foglalva tárgyalja, beletartozik az írói szótár tágabb keretébe. (Lehr Albert jegyzeteit később elkészített mutatójával „írói szótárnak is számítható” munkának tartja egyébként WACHA IMRE is. [26].) Tartalmilag meg éppenséggel nagy előrelépést jelentő képviselője ez a munka a magyar írói szótárnak, mert elsőként — s mai napig is sok tekintetben példamutató módon — érvényesül benne az írói szótár egyik alapvető sajátága: a stilisztikai szemlélet és minősítés követelménye. Sőt egybevetéseivel, különböző szerzők közti konkordanciák bemutatásával az írói szótárnak olyan sajátosságaira és lehetőségeire (történetiség, összehasonlítás) utal, amelyek — sajnos — mai napig sem realizálódtak az egyébként igen sokrétűvé terebélyesedett írói szótáriradalomban.

5. A teljesség igényével fellépő modern korszak a magyar írói szótár történetében a XX. század elejére esik. Első s mai napig egyedüli képviselője RUBINYI MÓZES. Mikszáth-szótára. [27] Rubinyi tudományos igénnyel, a kiválasztott író életművének teljes szóanyagát vizsgálja, de szótára „nem akar Mikszáth egész szókincsének

alfabetikus előadása lenni. Igazán senkit sem érdekel az — mondja bevezetőjében —, hogy Mikszáth hol és hányszor használja az *asztal* szót, ha köznyelvi jelentéssel használja. De egyénies szavainak, szólásainak sem akar teljes kimerítő lajstroma lenni...” (105—6). Rubinyi tehát — nyilvánvalóan a Grimm-szótártól átvett szemlélet alapján — csak a szerkesztő szempontjából fontos szók bemutatásában teljes, egyébként szelektáló szótár.

Egy teljes magyar írói szótár megjelenése a mai napig sokak által emlegetett jámbor szándék maradt. (Az írói szótár mai magyar képviselőiről, a folyamatban levő szótári munkálatokról külön szölok.)

3. Írói szótár és nyelvtudomány

Az az egyszerű és természetes kapcsolat, amely az írói szótár és a benne fel dolgozott írói mű között fennáll, mintegy a priori jelzi és meghatározza az írói szótár és irodalom közvetlen, elválaszthatatlan kapcsolatát. Ha ehhez még azt is hozzá vesszük, hogy az írói szótár első megnyilvánulási formáiban, tehát műfaji kialakulásában az írói mű megértése, vagyis tisztán irodalmi szempont volt az indíték és mozgató erő, akkor nagyon kézenfekvőnek látszik az a felfogás, hogy maga az írói szótár is irodalmi műfaj. Ennek a felfogásnak megnyilvánulása többek között az, hogy az írói szótár — mint index, glosszárium vagy konkordancia — sok kiadásban csatlakozott az írói művek kötetéhez. (Dante, Shakespeare vagy a nagy francia és német klasszikusok számos kiadása jelent meg ilyen szótári appendixszel.) Ám ha nem indulási, hanem mai fejlett formája felől közelítünk az írói szótár szaktudományi helyéhez és szerepéhez, lehetetlen mellőzni a nagy lendülettel előretörő lexikográfia szempontjait s ezen keresztül az írói szótárnak a nyelvtudományhoz való kapcsolatát. Valójában az írói szótár Janus-arcú műfaj, amely nemcsak az irodalomtudomány, hanem a nyelvészet felé is néz. Nem lesz tehát tanulság nélkül való, ha ezeket az összefüggéseket az írói szótár és nyelvtudomány, illetőleg irodalomtudomány között kissé részletesebben elemezzük.

Az írói szótár általános előzményeinek, kezdeti útszakaszának és legfontosabb magyar példáinak áttekintése félreérthetetlenül jelzi azt a társadalmi és tudományos igényt, amely e műfaj létrejöttének közvetlen és elsődleges indítéka: egy meghatározott szövegnek mint információnak eljuttatása az írótól az olvasóig, bizonyos esetekben közvetítést kíván. Ezt a közvetítő szolgálatot látja el a szóban forgó szöveg (írói mű) egyes szavait megvilágító, értelmező szójegyzék. A megfelelő szójegyzék elkészítése, összeállítása már bizonyos szakismeretet, mesterségbeli jártasságot feltételez még legkezdetlegesebb formájában is, tehát a társadalmi szükséglet kielégítése feltételezi (s ha nincs, akkor megteremti) a megfelelő tudományos apparátust, az elméleti alapvetést éppen úgy, mint a gyakorlati kivitelezés módszerét.

Tehát, mint minden más szakmai diszciplína, megannyi speciális műfaj kialakulásában és fejlődésében, az írói szótár útjának alakulásában is kezdettől máig érvényesül a széles körű, általános társadalmi igény indukáló szerepe és a megfelelő tudományszak (lexikográfia) különböző korok, helyzetek szerinti állapota, fejlettsége. (A kettő kölcsönhatásáról fölösleges volna itt szólni.)

A modern nyelvtudomány a nagy úttörők (Schlegel, Bopp, Rask, Grimm stb.) munkásságával megalapított történeti és összehasonlító irányzata az újgrammatikusok fellépésével is megtermékenyítve és megerősítve, töretlen vonalban ivelte át a XIX. századot. Ennek az újabban „hagyományosnak” nevezett nyelvtudományi korszaknak és irányzatnak a lényege, érdemeinek, korlátainak vizsgálata nélkül is magától értetődő, hogy a nagymértékben föllendült nyelvtudományi kutatásokhoz

— akár összehasonlítás, akár történeti feltárás vagy egyéb volt a céljuk — szükség volt vizsgálati alapot nyújtó tényanyagra, megbízható hitelű és értékű szövegekre, az összehasonlítást, értelmezést megkönnyítő szóanyagra, tehát szótárakra is. Kézenfekvő, és egyszerűnek létszó volna tehát az a következtetés, hogy amint kialakul és föllendül a kéziratok változatainak gondos gyűjtése és a kritikai kiadások szempontjainak elvi, gyakorlati rendszerezése (Lachmann, Dietz, Orelli, Ritschl); ugyanúgy megindul és kibontakozik a szótáriróadalom, a szótárak különböző válfajainak megvalósulása is. A történeti tényekhez ragaszkodó kutatónak azonban meglepődve kell tapasztalnia, hogy a szótáriróadalom kibontakozása nem követte, hanem megelőzte a nyelvtudomány XIX. századi fejlődését. Meglepő, de nem érthetetlen jelenség ez.

GÁLDI LASZLÓ már idézett, kitűnő monográfiájában a magyar szótárirás egy rövid időszakának (1779—1838.) elemző vizsgálatából megállapítja, hogy „ebben a korban a szótárirás annyira nemzeti ügyé (G. L. kiemelése) emelkedett, hogy legkiválóbb íróink egész sora... közvetlen kapcsolatba került a szótárszerkesztéssel. Szótárirásunk története tehát elválaszthatatlanul egybeforr egész nemzeti nyelvünk megújulásának történetével. [28]

Hasonló plasztikussággal mutatja a társadalmi (nemzeti) lét alakulásának és a szótárirásnak közvetlen összefüggését az orosz szótáriróadalom példája is, főleg az Orosz Akadémia első szótárával. Ha a fejlettebb társadalmi—történelmi körülményeknek megfelelően bonyolultabb áttételezésekkel is, de ugyanígy érvényesül ez az összefüggés a nyugat-európai nemzetek szótáriróadalmában is. A nemzeti (irodalmi) nyelvek kibontakozása tehát közvetlenül indukálta a szótáriróadalom (nemzeti nyelvi szótárak) fellendülését.

Az is kézenfekvő, hogy a szótáriróadalom kezdeti szakaszaiban a szótárak anyaga főleg az ismert és legkönnyebben hozzáférhető írói művekből tevődik ki. (Nyilván ezért járnak élen időrendileg az olaszok.) [29]

A múlt századi történeti összehasonlító nyelvtudomány egyik alapvető jellemvonása, hogy a nyelvi jelenségeket egymástól elszigetelten látta és vizsgálta, nem ismerve fel belső összefüggésüket, rendszerüket. [30]

Az ilyen vizsgálati szemponthoz és módszerhez nagy adattárakra van szükség. Az adatgyűjtés legszembeszökőbbben s nyilván legeredményesebben is a nyelvjáráások területén, a népnyelvi gyűjtések körében mutatható ki. De határozott irányú adatgyűjtési törekvések tükröződnek az írói szótáraknak a XIX. század második felétől egyre sűrűsödő felbukkanásaiban is. A jelzett tudományos szükségletnek megfelelően ezek az írói szótárak az egyes nyelvi jelenségek vizsgálatára, igazolására alkalmas gyűjtemények, szótári műfajokra nézve konkordanciák, indexek, glosszáriumok, vagyis bizonyos nyelvi jelenségeket illusztráló példatárak. Ha átpillantjuk a század vég ilyen jellegű írói szótárainak sorát, feltűnően nagy számban találunk köztük a klasszikus görög, latin szerzők műveiből készített szójegyzékeket. (Ez a körülmény csak megerősíti azt a tételemet, hogy az írói szótárak közvetlen feladata — ebben a korszakban — az, hogy illusztratív anyagul szolgáljanak a filológiai kutatás számára.)

Az írói szótár fejlődési útját követve számunkra mindebből annyi lényeges, hogy a lexikográfia kialakulását és fejlődését nem lehet egyszintűen számbavenni. Témánk szempontjából elég arra a differenciáltságra szorítkoznunk, amely a szótáriróadalomban egyrészt a nagy nemzeti nyelvű adattárak létrejöttét eredményezte, másrészt az írói szótárhoz, mint önálló szótári műfajhoz vezetett. Az sem közömbös, hogy a két műfaj kibontakozása időbelileg is jelentősen eltér egymástól. A nemzeti nyelv anyagát feldolgozó általános szótárak fejlődési útja több évszázadra nyúlik

vissza. A (teljes) írói szótár múltja alig százesztendő, mindössze a XIX. század második felétől számítható.

Amíg tehát az általános (egynyelvű) szótárak kialakulásában széles körű társadalmi igény: a nemzeti nyelv (nyelvek) ügyének adott helyzetbeli problematikája, mégpedig korszakváltást jelentő problematikája volt a legfőbb vagy legalábbis egyik jelentős indíték, addig az írói szótár létrejöttének motívumai szűkebb körre szorítkoznak: a szaktudományi igény kielégítésének függvényeként teremtik meg a szótárak nagy családjának ezt az új sarját.

Az általános szótárírás alakulása tehát — valamilyen módon — az egységes nemzeti nyelvek fejlődésével, korszakváltásával függ össze; az írói szótár fejlődési irányát viszont a nyelvtudomány történetében bekövetkező lényeges fordulatok befolyásolják.

Ez a kettős tétel egy elméleti sémába egyszerűsítve így fejezhető ki:

Társadalmi (nyelvi) igény	→	általános egynyelvű szótár
Szaktudományi (filológiai) igény	→	írói szótár

A valóság természetesen ez esetben is sokkal bonyolultabb az elméletnél. Ez a bonyolultság egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a szóban forgó társadalmi igények éppen olyan sokrétűek, mint ahogy a tudományos szükséglet sem korlátozódik kizárólag a nyelvtudományra; másrészt az általános szótár és írói szótár közt éppen úgy nincs éles határvonal, mint ahogyan egymásba folynak a társadalomnak és szaktudománynak előbb jelzett mozgató erői is. Végül nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy a társadalmi jelenségek alakulásában a szükséglet és az alkotó erő sokszor ösztönösen teremt olyan kifejezési formákat akár szellemi, akár anyagi téren, amelyeket csak jóval később regisztrál a társadalmi tudat. A gótika, barokk vagy impresszionizmus stílusjegyeit hordozó művek sokkal régebben is keletkeztek, mint e korszakok, illetőleg irányzatok létének és jellemvonásainak beilleszkedése a társadalom- és stílustörténetbe.

Az efféle szétszóródás természetes következménye a fejlődés egyenlőtlenségének s ez kétségkívül nehezíti, de nem gátolhatja a törvényszerűségek megállapítását.

Mindez persze nem változtat általános következtetésünk lényegén, vagyis azon, hogy az általános szótárírodalom fellendülésében a nemzeti nyelv (nyelvek) alakulása, az írói szótár fejlődésében a nyelvtudomány specifikus tendenciái játszanak — ha nem is kizárólagos, de mindenesetre igen jelentős — irányító szerepet. De kérdés, vajon ez az általános törvényszerűség érvényes-e, és hogyan realizálható a mai, második világháború utáni helyzetben.

Napjainkban lehetetlen észre nem venni a szótártermelés hatalmas arányú megnövekedését. Elég egy pillantást vetnünk a hazai vagy külföldi könyvesboltok kirakataira, a különböző tájékoztató bibliográfiák vagy könyvjegyzékek lapjaira, a nyelvtudományi intézményekben (így a MTA Nyelvtudományi Intézetében is) folyó lexikográfiai munkálatok mennyiségi arányaira stb.

Ez a világszerte egyöntetű kép, a lexikográfiai termelésnek ez a kiugró növekedése nem lehet véletlen. A létrehozó okok és magyarázó körülmények sokrétű szövevényéből elsősorban arra a lélektani mozzanatra gondolhatunk, amely a második világháború alatti és utáni elszigeteltség ellenhatásaként mutatkozik, s amelyet a technika századának térbeli és időbeli korlátokat ledöntő vívmányai csábítóan megteretnek;

ez pedig a különböző országok népeinek az a törekvése, hogy a politikai, földrajzi és nyelvi határokat átlépve minél könnyebben, minél szabadabban érintkezhessenek egymással.

Ennek a törekvésnek a tükrözői az idegen nyelvek könnyű és gyors elsajátítását célzó modern eszközök (hipnopedia, audio-vizuális nyelvi laboratóriumok, a mesterséges nyelvek — eszperanto — újvirágzása stb.), másrészt a gépi fordítás szorgalmazása és a kétnyelvű szótárak tömeges megjelenése is. Az emberek közötti kommunikációnak ez a természetes fokozódási, terjeszkedési törekvése (amely persze számtalan összetevőre bontható szét, mint amilyen — hogy csak egy, célunkhoz közelítő elemét említsem — a gyarmati sorból felemelkedő nemzetek sürgető kulturális és nyelvi igénye) aligha szorul bővebb bizonyításra.

Ezek a vonatkozások közvetlenül a kétnyelvű szótárak virágzását motiválják; vagyis a kétnyelvű szótár par excellence segíti a népek közti érintkezést, elsősorban a kulturális, közvetve a gazdasági és politikai kapcsolatok kialakulását. Tehát az általános nyelvi érdeklődésnek (mint társadalmi igénynek) és a lexikográfiának közvetlen összefüggése a jelen korszakban, a XX. század második felében is megmutatkozik, és legnyilvánvalóbban a kétnyelvű szótárak nagyarányú termelésében realizálható, sőt — többé-kevésbé — mérhető. De egyáltalán nem mutatható ki valamiféle közvetlen összefüggés a társadalmi érdeklődés és az írói szótár között. Ha tehát napjainkban az írói szótár fellendüléséről vagy éppenséggel új fejlődési szakaszáról beszélhetünk (mint majd látni fogjuk), úgy ennek indítékait szűkebb körben és rejtettebben találhatjuk meg, vagyis a társadalom és tudománytörténeti fejlődésnek csak sokkal alaposabb analízise vezethet el az írói szótár mai szerepének és jelentőségének tisztázásához. De meg kell vizsgálnunk még azt a kérdést is, vajon a szótáriróadalom jelenlegi időszakában valóban a kétnyelvű szótárak-e a vezető szerep, s egyáltalán a szótáriróadalom fellendülésével párhuzamosan megállapítható-e a nemzeti nyelv alakulásában fellépő korszakos változás vagy jelentős hullámlás.

A második világháború utáni időszakban, lényegében az 1950—65-ig terjedő másfél évtizedben hirtelen kanyarral felszökött a szótártermelés görbéje, beleértve természetesen az írói szótárt is. (A rendelkezésemre álló adatok szerint 24 teljes írói szótár, 42 egyéb különböző jellegű írói szótári jegyzék jelent meg Európában a háború óta, és 18 írói szótári munkát van folyamatban; nem említve azoknak a jobbára gépi úton létrejött és nem publikált gyűjteményeknek a szinte áttekinthetetlen sorát, amelyek szerte a világban különböző egyetemek, nyelvtudományi intézetek keretében készültek, illetőleg készülnek.) Kérdés, van-e az európai nemzeti nyelvek életében egyfelől, illetőleg a nyelvtudomány alakulásában másfelől olyan korszakalkotó, új korszakot jelentő változás, (vagy korszakváltást sejtető mozgás), amely ennek az általános és azon belül az írói szótári termelésnek közvetlen vagy közvetett kiváltó oka lehet.

A hazai példából kiindulva láttuk, hogy szótáriróadalmunk keletkezése az egységes nemzeti nyelv (pontosabban az irodalmi, illetőleg köznyelv) kialakulási korára, lényegében a felvilágosodás és reformkor időszakára esett. (Hasonló párhuzam más nemzetek nyelvi fejlődésében is megfigyelhető. Gondoljunk akár a nagy olasz triász (Dante, Boccaccio, Petrarca) normatív nyelvi hatására vagy az udvari nyelv merev falai ellen vívott francia szótáriró törekvésekre stb.)

A magyar nyelv fejlődésének legutóbbi szakaszát tekintve, a korszakalkotás kérdésének minden vizsgálója egyetért abban, hogy az 1945-ös felszabadulást jelentő társadalmi változás egyúttal nyelvtörténeti korszakhatár is. BENKŐ LORÁNDnak a magyar nemzeti, illetőleg irodalmi nyelv alakulásával kapcsolatos megállapítása

pontosan egybevág fentebbi tételeimmel. Nemzeti, illetőleg irodalmi nyelvünk életében — szerinte — lényeges változás legalábbis két alkalommal határozottan megmutatkozik: „Az egyik a XVIII—XIX. század fordulója körüli idő... A másik jelen századunk utolsó két-három évtizedére esik, jellemzője, hogy a nemzeti nyelv kilép a népnyelvvé váló ‚békés együttélés’ fejlődési szakaszából, s megkezdí a népnyelvi formák lassú visszaszorítását.” [31] BÁRCZI GÉZA szerint is „nyelvünk ma valószínűleg nagy átalakulás előtt áll, s már új útjára el is indult a köznyelv rohamos terjeszkedésével, a nyelvjáráások halványulásával.” [32] A magyar nyelvjáráások életének egyre halványuló világáról a fenti elvi megállapítások mellett adatszerűen is tanúskodnak a Magyar Nyelvatlasz gondos munkálatai. Ez a tény azonban mint e nyelvi korszak fő jellemzője magyar vonatkozásban sem indokolná a szótáriróadalom felvirágzását, még kevésbé nemzetközi távlatban. Ha helyes az az előző korszakkal kapcsolatos tételünk, hogy a társadalmi igények és az új korszakba lépő nyelvi fejlődés problémája hullámhegyre emeli a szótártermelést, akkor a mai legmagasabbra nyúló szótáriróadalomnak is kell, hogy meglegyenek és tükrözödjenek a maguk motívumai a társadalmi igényt kifejező nyelvi változás alapvonásaiban.

Természetesen az egyes nemzeti nyelveken belül bekövetkezett változások a társadalmi, gazdasági és kulturális adottságok különbségei következtében más és más módon mutatkoznak meg, de hogy az elmúlt két évtized során a legtöbb nemzeti nyelv életében lezajlott, illetőleg folyamatban van valamilyen jelentős változás, azt határozottan jelzik az olyan mozzanatok, mint a szerb—horvát irodalmi nyelv körüli viták, a két német állam külön életével együttjáró nyelvi következmények (pl. angol, illetőleg orosz nyelvi hatások), a Szovjetunió területén élő nemzetiségek kultúrájának és egyúttal nemzeti nyelvének felvirágzása, hogy csak néhány egészen közeli példát említsek. Még jellemzőbb a nemzeti nyelvek életében jelenlegi időszakunkban megfigyelhető általános hullámverésekre a gyarmati sorból önállósult népek nyelvi problematikája (India, afrikai államok stb.).

Mindez persze nagyon messze esik témánktól, az írói szótár fejlődési útjának vizsgálatától. De utalnom kell ezekre a jelenségekre, mint a nyelvi alakulás és szótárírás közötti összefüggő hálózat egyes csomópontjaira. A nemzeti nyelvek során végigfutó áramlások iránya és mértéke rendkívül eltérő ugyan, de maga a mozgás ténye eléggé valószínűvé teszi, hogy a korszakos változás széles körű, igen sok nemzeti nyelvet érintő. A kifejlett európai nyelvekre korlátozottan ez a hullámverés szelídebb, egyúttal több közös vonást is mutat. Éppen e közös vonások egyike az, amely a szótáriróadalom fellendülésében is tükrözödik.

Az eddigiekben csak szótáriróadalomról általában, illetőleg általános és írói szótárról beszéltem. Szótárműfaji szempontból egy ilyen megkülönböztetés elégtelen. Már a szótáriróadalom korábbi (XVIII. századi) korszakában és csupán magyar vonatkozásban is szükség volt a pontosabb differenciálásra. A felvilágosodás szótáriróadalmi termését GÁLDI a következő négy fajtába sorolja:

- a) irodalmi művekhez csatolt, ún. írói szójegyzék,
- b) szótárak és tájszótárak gyűjteménye,
- c) szakszótári kísérletek,
- d) szótári tervek. [33]

Ebben a csoportosításban — a XVIII. században — a legszegényebb anyag a szakszótári kísérletek fejezetében található. Ezzel szemben a mai szótáriróadalomban a szakszótárak vezető helyet foglalnak el a kétnyelvű szótárak mellett. Erre mutat az alábbi néhány szám: az Akadémiai Kiadónak az 1950—65. közti időre vonatkozó kiadvány-jegyzékében a kétnyelvű szótárak száma 115, a szakszótáraké 34.

Ehhez az utóbbihoz mint összefoglalóan jelzett számhoz a szakszótári kiadványok felbontásából további húszat kell hozzáadnunk. Ugyanilyen arányú növekedést jeleznek nemzetközi vonatkozásban az Országos Gyarapodási Jegyzék füzetei is. (Pl. az 1966/4. alatt közölt 51 szótárból 26 a szakszótár, az 1966/5. füzeten szereplő 53 szótárból pedig 35.) Nem mellőzhető körülmény ez, s éppen erről a pontról, a szakszótárak előretöréséből kaphatjuk meg a feltett kérdést — a nyelvi alakulással való összefüggést — megvilágító mozzanatokot.

H. W. FLEMMING tanulságos adatokat közöl arról, hogy a tudomány és technika nagyarányú előre törésével együttjáróan milyen rohamosan keletkeznek új fogalmak és új szavak. [34] A szakszók mennyiségi arányairól fogalmat alkothatunk egy olyan új tudomány szakszókincséből, mint az elektrotechnika. Ennek nomenklatúrája hatvanezer szót (kifejezést) tartalmaz. A kémia szakkifejezéseinek száma már meghaladja a hármoszázszázat, — írja Flemming. Hozzátehetem, hogy a terminus technicus nagymérvű, szinte divatszzerűen elfajult hódítása a társadalomtudományokat sem kíméli. Kitévő példa erre a nyelvtudományi, főleg az általános nyelvészeti szakirodalom [35]. Természetes, hogy ezek az új szók, amelyeknek nagy része képzéssel, összetétellel jön létre, azt a célt és csakis azt szolgálják, hogy a szakszerűség szempontjainak megfeleljenek, vagyis pontos kódjai legyenek a szakfogalmaknak. Tehát az ilyen szókincs csak a szakember számára közvetít információt, nem ritkán annak is igen nehezen. Egész természetes tehát, hogy maguk a szaknyelvek is egyre nagyobb nehézségekkel küzködnek, hogy biztosítsák a pontos nyelvi információt. (A fizikusok már rég kimerítették a latin és görög ábécé nagy- és kisbetűinek felhasználási lehetőségeit, sőt az írásjelek különböző típusai sem biztosítják minden esetben a szimbólumok egyértelmű feltüntetését.)

FLEMMING tájékoztatása világos magyarázatot ad a szakszótárak hirtelen gyarapodásának okairól, s ez annyival nyilvánvalóbb, minthogy a szaknyelv sem zárkozhat el a köznyelvi igények elől, (ha pl. a különböző új gyártmányok piacra kerülnek, a fogyasztó számára is érthető nevet kell nekik adni vagy a vásárlóval megismertetni az új elnevezéseket).

Míndez kétséget kizáróan igazolja elsősorban azt a régi tételt, hogy a szókincs mint a nyelv építőanyaga legközvetlenebbül függ össze a társadalmi élettel, legérzékenyebben reagál annak változásaira. De igazolja, illetőleg megmagyarázza azt a feltételezett törvényszerűséget is, amelynek elemzéséből kiindultunk, hogy ti. a szótárirodalom és a nyelvi változás közt közvetlen, szoros összefüggés van. Tehát napjainkban ismét megmutatkozik a nemzeti nyelvek életében bekövetkező változás és a szótárirodalom fellendülése közötti közvetlen kapcsolat.

(Vitatható, hogy a szókincsben bekövetkezett, itt jelzett változások a nyelv egészére kiható vagy éppenséggel korszakos fordulatot jelentő változásként minősülnek-e; vagyis kérdés, milyen mélyre ható a külső (társadalmi) tényezők okozta és elsősorban a szókincsben mutatkozó nyelvi változás. A kérdés, mely Saussurenek „linguistique extreme” és „linguistique interne” megkülönböztetése óta sok gondot okoz az általános nyelvészetnek, témánktól távol áll. Mégis a magyar helyzet vázolásával arra is szándékoztam rámutatni, hogy a különböző hatások és változások nem függetlenek egymástól.) [35a]

A szótárirodalom előző korszakából levont következtetések első része — a nyelvben általában bekövetkező jelentős változás és a szótárirodalom összefüggése — tehát általános érvényű törvényszerűségnek könyvelhető el. Nagy valószínűséggel számíthatunk arra is, hogy az általános szótárirodalomhoz hasonló módon igazolást nyer az írói szótárra vonatkozó előző megállapítás, vagyis az, hogy az imént elemzett általános szótári hullámverés egyik fodraként az írói szótárirodalom fel-

lendülésének körülményeire feleletet kapunk a nyelvtudomány alakulásának vizsgálatából.

Igazolandó tételünk tehát röviden így hangzik: a szótárirodalom egésze a nyelvi (társadalmi) alakulással van szoros összefüggésben, és a nyelvi fejlődés során bekövetkező változás megtermékenyítően hat a szótárirodalomra. Ezen belül a nyelvtudomány történetében fellépő jelentős változás az írói szótárirás fellendülését vonja maga után.

A tétel első felének helyességéről — hihetőleg — meggyőző volt a vázolt kép. A további kérdés tehát az, érvényes-e a jelen korszakra, napjainkra nézve az említett tételnek második, az írói szótárral kapcsolatos része; s ha igen, milyen új sajátos vonásokat mutat a mai nyelvtudomány és a mai írói szótár az előző, a századközép előtti helyzettel szemben.

A nyelvtudomány múlt századi alakulására a történeti összehasonlító, a XX. század nyelvtudományának első felére a szinkron leíró szemlélet, illetőleg módszer jellemző. [36] Századunk második felének nyelvtudományi irányvonalát aligha lehetne egyetlen címszóval jellemezni. De hogy e korszakban a lingvisztika területén jelentős változások mennek végbe, azt ezek a körülöttünk sűrű-sűrű rajokban röpködő vezérszavak kétségtelenül teszik: strukturáliszmus, matematikai, generatív, formális nyelvészet, továbbá transzformáció, morfofonetika, glosszematika, glottokronológia, pszicholingvisztika stb. (A modern nyelvészeti kutatások területeiről átfogó képet ad többek között Ch. F. Hockett népszerű, sok kiadásban megjelent munkája is. [37].)

Ezekben a különböző felfogású, irányzatú és módszerű törekvésekben közös vagy legalábbis eléggé gyakori szempont a szociális és individuális, vagyis az általános közösségi és a sajátos egyéni, valamint a szinkron és diakron jelenségek, illetőleg törvényszerűségek viszonyának vizsgálata, s szintézisük létrehozása, illetőleg keresése. (Ez a törekvés, amely legalábbis a Saussure-féle langue-parole, illetőleg diakron és szinkron korrelációig visszavezethető, s a legkülönbözőbb nyelvtudományi szakterületeken kimutatható, bizonyonnyal összefügg a tudományokra általában nagy hatást kifejtő halmazelmélettel. A nyelvtudomány bármely területén történő kutatásokban a fonetikától a stíluselemzésig és szemantikai vizsgálatokig a kutatás a szóban forgó kérdést megvilágító variánsok hatalmas (és lehetőleg teljes) tömegére támaszkodik. Ezekből igyekszik lepárolni az általános érvényű és konstans törvényszerűségeket. Jól érzékeltető példákat találunk erre a strasszburgi Faculté des Lettres et Sciences humaines „Statistique et analyse linguistique” c. kiadványban. [38])

A modern nyelvtudományi kutatás konkrét alapra, a nyelvi valóságot híven tükröző adattárra támaszkodik; olyanra, amelynek határai térben, időben pontosan megállapíthatók, egyes elemei statisztikailag számbavehetőek, könnyen és gyorsan áttekinthetőek. Ezek a modern (főleg amerikai) lingvisztikában korpusznak nevezett vizsgálati anyagok tehát nemcsak adathalmazt, hanem zárt, illetőleg pontosan körülhatárolható egységet is jelentenek. A matematikai, statisztikai módszerekkel dolgozó, modern nyelvi leírásban fontos segédeszköz a nyelvi tényeket egymás mellé sorakoztató szótár. [39] Legegyszerűbb formában az adatokat pusztán felsoroló index, gyakorisági, statisztikai szótár. Fejlettebb testvérei a konkordancia, illetőleg a még igényesebb és már nemcsak kutatási segédeszközként létező, hanem önálló funkcióval is bíró, szorosabb értelemben vett írói (szerzői) szótár (vö. az írói szótár funkcióját). A nyelvtudomány mai alakulása tehát szinte szükségszerűen vezet az írói szótárakhoz, és érthetővé teszi az írói szótár termelésének mai, már említett megnövekedését.

Az egzaktásra törekvő, konkrét adattárra épülő és főleg a természettudo-

mányokra jellemző szemlélet és módszer nem újkeletű a nyelvtudományban sem. A korszakos különbség nem az adattár szükségességének, illetőleg meglétének tényében, hanem annak összeállítási és felhasználási szempontjaiban, tehát az adattárral szemben támasztott követelményekben van. (Ismét utalhatnék a nyelvjáráskutatás történetének analógiájára.) [40]

A hagyományos nyelvészeti iskolák értékelésében rendszerint megfeledekünk arról, hogy a természettudományoknak megtermékenyítő hatása nem első és kizárólagos sajátja napjaink nyelvtudományának. Ugyanilyen, ha nem még erőteljesebb közeledés érvényesült a nyelvtudomány és a természettudományok között az összehasonlító történeti iskola képviselőinek munkásságában — Bopp, Curtius, A. Schleicher stb. — felfogásában is. [41] A természettudományoknak a nyelvtudományra gyakorolt hatását a múlt században éppen úgy, mint napjainkban az írói szótár műfajának kialakulása, illetőleg virágzása követte nyilvánvalóan azért, mert a természettudományos szemlélet számára mindenkor nagy fontosságú a vizsgálat tárgyát képező és pontosan számbavehető valóságos materiális tényanyag.

Azok az összefüggések, amelyeket itt felvázoltam, meggyőződésem szerint törvényerőre emelik az írói szótárnak mint az új fejlődési szakaszba lépő nyelvtudomány produktumának termelési szükségességét. Az írói szótár elvi jelentőségének, egyúttal társadalom- és tudománytörténeti szerepének megállapítását célzó fejtegetéseim összegezeképpen tehát megállapítható, hogy a nyelvi fejlődés során bizonyos időszakonként bekövetkező jelentős változás magával hozza a szótáriródalom fellendülését, mégpedig a mindenkori társadalmi—történelmi helyzet szerinti szótártípusok keletkezését, illetőleg gazdagodását. Ezen belül a nyelvtudomány alakulásában fellépő korszakos változások az írói szótár bizonyos típusának, illetőleg műfaji sajátosságainak kialakulását eredményezik, természetesen más, a továbbiakban kifejtendő körülményektől is támogatva.

Az írói szótárak kialakulására, társadalom-, tudománytörténeti helyére és szerepére vonatkozó fejtegetéseket — legalább rövid utalás formájában — még egy mozzanattal kell kiegészítenem. A most vázolt nyelvi és szaktudományi, illetőleg szótárirási és írói szótári kapcsolat nemcsak egyirányú és egymástól elszigetelt hatásban, hanem állandó és visszahatásoktól sem mentes folyamatban nyilvánul meg.

Mit jelent ez a kölcsönhatás a legtávolabbi két összetevő: a nyelvi (társadalmi) fejlődés és az írói szótár között? Röviden azt, hogy az írói szótár — legalábbis mai, legfejlettebb formájában — nemcsak a szaktudomány közvetlen szükségletét elégíti ki, hanem normatív értéke is van: példamutató, irányító zsinórmérték a nyelvi helyes és nyelvi szép normája tekintetében (feltételezve természetesen, hogy az írói szótárak kiváló nyelvművészek műveit regisztrálják). Ezzel a funkciójával pedig az írói szótár mai, legfejlettebb formájában kilép a szaktudományok szűk érdekelt-ségi köréből, általánosan használt, önálló társadalmi eszközzé válik, úgy is mondhatnám, hogy laboratóriumi kísérleti anyagból piaci fogyasztási eszköz lett, közvetlen kapcsolatba került a fogyasztóval, amely végső soron termelője is volt: a nyelvet minden egységben használó társadalommal.

Az írói szótárnak ezt az önálló műfajjá fejlődését és ezzel együtt kialakuló funkcióját a következő fejezetekben igyekszem megvilágítani.

* * *

A szótáriródalom alakulásának elméleti (európai) sémája:

1. Az egységes nemzeti (irodalmi) nyelvek kibontakozása

Nemzeti nyelvek nagyszótárai

2. A nemzeti nyelvek szókincsének
belső és internacionális megterméke-
nyülése

Szakszótárak

Főleg XX. sz. második fele

A nyelvtudomány és az írói szótár kapcsolata:

1. Történeti—összehasonlító irány

Teljességi igényű írói szótár

Főleg XIX. sz.

2. Langue—parole, szinkron-diakron
szintézésre törekvő irány

Írói szótár műfaji önállósulása; szétágazódása

Főleg XX. sz. második fele

4. Irodalmi (költői) nyelv, nyelvművelés és írói szótár

Akkor, amikor a nyelvtudomány fejlődésében bekövetkező korszakos fordulatokat mint az írói szótár kialakulását determináló tényezőt jelöltem meg, legkevésbé sem tekintettem ezt a hatást kizárólagosnak, egyetlen okozat egyetlen okozójának.

Már az írói szótár legkezdetlegesebb előzményeit keresve meg kellett állapítanunk, hogy a végső indíték, amelyből az írói szótár kezdeti fakadnak, társadalmi szükséglet, mégpedig a minden korban és minden helyzetben változó társadalmi szükséglet a maga természetes szétágazottságával és bonyolultságával.

A bonyolult rendszerek — mint amilyen a nyelv is — éppen bonyolultságuknál fogva nem tudnak (s tegyük mindjárt hozzá: nem is mindig akarnak) abszolút pontos információt közvetíteni. [42] Az üzenetközvetítés pontosságának és a jelrendszer bonyolultságának fordított arányú kapcsolatát plasztikusan mutatja egy olyan primitív jelsorozat alakulása, amelyet a közlekedés fejlődése szükség-szerűen létrehozott. (A szabad utat jelző vagy tiltó színek, a zöld és a piros sokáig egyértelműek voltak: a zöld szín mindenkor lehetővé tette, a piros tiltotta a kijelölt helyen történő áthaladást. De a modern városi közlekedésben útkereszteződések alkalmával már nem ilyen egyszerű és egyértelmű a jelzés. Zöld színre sem lehet mindig kanyarodni, piros jelzésnél viszont szabad, olykor kell befordulni stb., vagyis megszűnt a jelek abszolút egyértelműsége.) Feltehető, hogy a nyelvi fejlődés legkezdetén bizonyos jelek egyértelműen pontos információt közvetítettek, hiszen nyelvünk mai fejlettségi fokán is vannak egyszerű, önmagukban is pontosan informáló jeleink (az ún. egyjelentésű szók, mint amilyenek pl. a tőszámnevek). De a nyelvi jelek túlnyomó része több értelmű. Sokszor csak az adott szituáció, a megfelelő szöveggörnyezet, intonáció stb. segítségével válnak az üzenetközvetítésnek megközelítően pontos eszközeivé. A nyelvi jelek több értelműségét meghatványozza az a végtelen rugalmasság, amellyel őket felruházzuk akkor, amikor az ún. képes, átvitt értelmű jelentéstartalmak, illetőleg érzelmi, hangulati motívumok tolmácsolására, kifejezésére is felhasználjuk őket. A közlekedésben vagy egyes játékokban a tiltást kifejező piros szín a vér vagy a szabadság jelképe is lehet, a rózsza kifejezheti a szeretetet, a szerelmet, az ezer számnév a megszámlálhatatlan, elérhetetlen sokat stb. A nyelvi jelek jelentésstruktúrájának ez a hullámsága, az ún. költői képeknek szinte végtelen tágulási képessége a maga előnyeivel és hátrányaival együtt a lexi-

kográfiában éppen olyan közismert tény, mint amilyen nyilvánvaló adottság az, hogy ezt a nyelvi jelek természetében rejlő sajátságot a költészet legősibb és legkezdetlegesebb művelői is felismerték, és éltek, sőt gyakran visszaéltek vele.

A költői nyelv kialakulásához, illetőleg megkülönböztetéséhez vezető mesék, elbeszélések vagy hősi énekek szükségszerűen vonzották maguk után a felhasznált jelrendszer ilyen vagy olyan értelmezését, a bennük rejlő, belőlük kisugárzó expresszivitás kommentálását, amint erről a már klasszikus törvénykönyvvé csiszolódott arisztotelészi poétika tanúskodik.

A nyelvi jelek költői felhasználása, vagyis képfelillantó, képzetmozgató sajátságaik érvényesítése, mégpedig a megszokott, szürke, unalmas, alkalmazástól többé vagy kevésbé eltérő, ösztönzerű vagy tudatos felhasználása egyfelől, az így közvetített információknak, a közvetítő csatornáknak érdeklődő, kutató, esztétizáló kommentálása másfelől, ime ez az örökké mozgó, indító kettős rugó, amely a költői kifejezőmód s ennek alapanyaga, a szó felé fordulva útnak indította a költői szókincs vizsgálatának sokarcú műfaját, s végsősoron megteremtette — többek között — e műfaj egyik jelentős képviselőjét: az írói szótárt.

Az a tény, hogy a nyelvi jelrendszer általában, főleg pedig a képszerűségben élenjáró költői nyelv nem ad pontos információt, magában hordozza a szöveg magyarázó, kommentáló apparátus kialakulásának lehetőségét, sőt szükségszerűségét. (Láttuk, hogy tulajdonképpen ez volt az írói szótár előzményeinek indítéka.) A szépirodalmi alkotások irodalmi—esztétikai elemzésének nagy múltja ellenére sincs egységesen kialakult módszere és objektív támpontja. (Újabbban ugyan számos kísérlet történt az irodalmi művek egzakt jellegű, strukturális, modellező elemzésére). [43]

Az írói alkotásba a kritikus — mint jólismert — gyakran belemagyaráz olyasmit, ami az írónak egyáltalán nem volt sem szándéka, sem sajátja (Arany János „akarta a fenéje” erre világosan rámutat.) A tévedések elkerülésére legmegbízhatóbb eszköz az egyéni stíluselemek részletes feltárása. Így mutatkozik meg, hogy a vizsgált műben milyen eszmék testesültek meg. „A stílus a szemmel látható, megtestesült eszme” — mondja a modern esztétika egyik képviselője. [44] Ez a felfogás nem újkeletű. Lényegében ezt vallotta már LANSON is, az explication de textes klasszikus mestere: „La perfection de la forme, la beauté de la structure se définissent, avant tout, par rapport au contenu qu'il s'agit d'exprimer.” [45]

E felfogásnak vannak ellenzői és vitatói, de az kétségtelen, hogy a nyelvi jelrendszer kommunikatív korlátai bizonyos fejlődési fokon a társadalmi élet minden területén, így a szépirodalmi alkotások esztétikai vizsgálatában is olyan eszközöket követelnek, amelyek az információ pontosságának fokozott igényét is kielégítik, illetőleg lehetővé teszik a korszerű igények kielégítését. [46] Tehát egy írói mű, egy irodalmi szöveg esztétikai, irodalomtörténeti vagy kritikai elemzése, ha nem is szükségszerűen és egyenes vonalban, mégis elvezet az írói szótárhoz mint az ilyen jellegű vizsgálatok fontos segédeszközéhez, támpontjához.

Az írói szótárral kapcsolatban nem ismeretlen az a felfogás, amely szerint az írói szótár kizárólagos szerepe az, hogy a filológia számára biztosítson megfelelő forrásanyagot. Erre a felfogásra vall az ókori görög—latin vagy különböző nemzeti klasszikus szerzők műveihez készített és ma is sűrűn napvilágot látó indexek, konkordanciák sora; másrészt a különböző gépi berendezéssel dolgozó lexikográfiai centrumok inventárjai [47], vallja többek között a Mickiewicz-szótár szerkesztősege is [48].

Véleményem szerint az írói szótárnak — filológiai adattári szerepe mellett

— jóval szélesebb körű sajátos és aktív funkciója is van. Ebben a felfogásban csak megerősít az írói szótár és irodalmi nyelv viszonyának vizsgálata. [49]

(NB! Az irodalmi művek szókincsének számbavétele, indexelése sem kizárólagosan szűkkörű, csak a filológiai kutatást érdeklő forrásanyag, hanem a nemzeti nyelv és azon belül az irodalmi, illetőleg köznyelv alakulásának is fontos mércéje. [50])

B. P. GRIGORJEV vezetésével folynak a Szovjetunióban az írói szótár egy újabb típusú képviselőjét jelentő műnek, a szovjet költői nyelvet feldolgozó szótárnak az előkészületei. [51] A munka tervezetét tartalmazó értekezést terjedelmes bevezetőjében a szerző a költői (szépirodalmi) nyelvvel kapcsolatos általános kérdésekkel foglalkozik, és rámutat az írói szótár normatív funkciójára is.

GRIGORJEV abból a kérdésből indul ki, lehet-e teljes részletességgel, kimerítően leírni, alkotó elemeire bontani az olyan kifejezéseket, amelyeket művészi képnek nevezünk. JAKOBSONRA hivatkozva megállapítja, hogy a nyelvi és esztétikai szempont különválasztása vagy éppenséggel szembeállítása teljesen anakronisztikus volna (Jakobson sokszor idézett, szinte már klasszikusnak tekinthető tanulmánya mellett persze a költői kép vizsgálatával foglalkozó olyan jeles dolgozatok szerzőire is hivatkozhatnánk, mint Ullmann, Guiraud, Zumthor, K. Varga stb. [52]) A nyelvésznek nemcsak joga, hanem kötelessége is vizsgálni a nyelvet — mondja GRIGORJEV — a beszéd és írás mindenféle előfordulásában, tehát a művészi alkotás esztétikai kifejező funkciójában is. Viszont éppen az a tény, hogy a nyelv művészi kifejező eszköz is, világosan jelzi, hogy reális nyelvi analízis nem végezhető a nyelvi felhasználásból adódó összefüggések nélkül. Ezt a tényt a nyelv művészi felhasználása, esztétikai szerepe demonstrálja legélesebben.

Az általános (értelmező) szótárakban le vannak fektetve azok a nyelvi elemek, amelyekből az irodalmi nyelv összetevődik. A megszokott szavak megszokott jelentése, közhasználatú metaforák, kötoszók stb. Nyilvánvaló — fűzi tovább gondolatait GRIGORJEV —, hogy a nemzeti nyelv szavainak ilyen vagy olyan jelentése, ezt vagy azt összehasonlító metaforikus értelme valamikor egyéni, illetőleg egyedi sajátosság volt. Ezek az egyéni bélyegek azonban már régen eltűntek, lekoptak a nyelvi kifejezésekről azáltal, hogy igen sok éven keresztül százak és ezrek használták őket. (Hozzátehetnénk, hogy legfeljebb a pragmatikus nyelvtörténeti kutatás deríti fel egyik-másik exmetafora, szólás stb. eredetét, eredeti szerzőjét vagy népszerűsítőjét, amint erről szótörténeti adattárak, szólások, szállóigék vizsgálata stb. tanúskodik.) Az általános szótárak tehát az irodalmi nyelv megszokott, közhasználatú, ismert elemeit tartalmazzák; együttesen a nyelvi normát. Ámde ettől a nyelvi normától el is lehet térni. [53] Ilyen eltérések a mindennapi beszédben, az irodalmi nyelv különböző megnyilvánulási formáiban (újság, rádió, televízió közleményei; szakmai, tudományos értekezések; továbbá különböző zsargon elemek stb.) nap mint nap felbukkannak. Hogy mindebből a szótáríró mit örökít meg, és mit hagy el, abban előre meghatározott és gondosan mérlegelt szempontok alapján ugyan, mégis lényegében és szükségszerűen önkényesen jár el. (Ez az önkényesség legjobban megmutatik a speciális szótárakban, mint a szakszótárak, idegen szókat, szinonimákat tartalmazó, regionális vagy egyéb sajátos rendeltetésű szótárak. (A szótárak sokféle ágazó fajtáiból izelítőt ad a londoni The English Universities Press LTD. újabb szótári kiadványsorozata.)

Mindezek a szótárak a szerkesztő vagy szerkesztők válogatásával készülnek, tehát mintegy a priori nemcsak önkényesek, hanem hiányosak is. Következésképp a nyelvi valóságról nem adhatnak sem teljes, sem reális képet.

Ezek a GRIGORJEV által felvetett gondolatok tehát szükségképpen elvezetnek ahhoz a megoldáshoz, hogy ha a teljes nyelvi valóságot nem tükrözhetik a hagyó-

mányos, a válogatáson alapuló szótárak, olyan nyelvi kódexet kell készíteni, amelyik a nyelvi realitásnak legalább egy darabját a maga teljességében öleli fel, s mint ilyen — ha nem is tökéletesen, mégis az említett szótártípusoknál sokkal hívebben — tükrözi a nyelvi valóságot. Tehát ez az út is az írói szótárhoz vezet, de csak érinti, s nem meggyőzően mutatja ki az írói szótár normatív szerepét. Félreérthetetlenül utal azonban az írói szótár teljességének fontosságára (vö. alább az írói szótár funkcióját).

Céljának megfelelően GRIGORJEV a költői nyelv szempontjait vizsgálta és mérlegelte. Am ma, a XX. század második felében, a technikai és nyelvi fejlődés jelenlegi fokán nem vagy nem csak az a kérdés, joga van-e a nyelvésznek a nyelv esztétikai funkcióját vizsgálni vagy sem. Ugyancsak nem kérdés ma már az sem, mit vihet be a költő a szépirodalmi nyelvbe, mi tartozik a „fentebb stíلبه” és mi a profanum vulgus nyelvébe. (Ismeretes, hogy Marmontel még a költői képeket is ilyen módon rangsorolta.)

A nyelv mai fejlettségi fokán (legalábbis a jelentős múlttal bíró európai nyelvekre vonatkoztatva) a nemzeti nyelv fő képviselője és csaknem egyeduralkodója az irodalmi nyelv s annak beszélt változata, a művelt, igényes köznyelv. A nemzeti nyelv minden egyéb rétege (földrajzi, művelődési, foglalkozási, társadalmi, csoportosulási, nemzedéki vagy bármiféle más alapon álló kiágazása) ezt az irodalmi nyelvet táplálja mint fő csatornát, mégpedig a maga értékes termékeivel éppen úgy, mint selejtes hordalékával.

Meg kell jegyezni, az irodalmi nyelv és köznyelv viszonya sem általában, sem a mai magyar nyelvben nem teljesen és pontosan tisztázott. Az irodalmi nyelv és annak beszélt változata megjelölés [54] általánosságban érvényes ugyan, de a kérdés finomabb, differenciáltabb megjelölésre szorul. [55] Még bonyolultabb a helyzet más nyelvekben, amelyekben sokkal lényegesebb eltérések vannak a nemzeti nyelv egyes rétegei, illetőleg az irodalmi nyelven belül mutatkozó fokozatok között. [56] Mint alább látni fogjuk, az írói szótár közvetlenül vagy közvetetten az irodalmi nyelv és köznyelv kérdésére, illetőleg viszonyára is feleletet ad.

Annak megállapítása, hogy a nemzeti nyelv valamely síkján felbukkanó új meg új nyelvi elemek és formációk közül melyek alkalmasak és kívánatosak az irodalmi nyelvben való használatra, illetőleg elterjedésre, sok oldalúan mérlegelő, gondos körültekintést igénylő feladat; határozott hasonlításai lehetőségek, viszonyítási alapok szükségesek hozzá. [57] A fejlett irodalmi nyelvek sokszínű gazdagsága ma azt követeli meg, hogy ne globálisan, hanem meghatározott részleteiben, egyes felbukkanásaiban, egyedi formáiban foglalkozzunk a nyelvi tényekkel. A szemléletnek ezt a változását a nyelvvizsgálat tárgyának általánosból egyedibe fordulását jól jellemzi a nyelvjárások tanulmányozásának analógiája.

A nyelvi fejlődés régebbi, mait megelőző szakaszában — különösen magyar vonatkozásban — hosszú ideig a nyelvjárásokra irányult a nyelvtudomány figyelme, a nyelvjárásokkal kapcsolatos kérdések foglalkoztatták a nyelvtudomány művelőinek jelentős részét. A magyar nyelvjárási területek és azok fő sajátságainak megállapítása volt a vizsgálatok célja. A nyelvjárással kapcsolatos kutatásokból leszűrődött — többek között — az a megállapítás, hogy a nyelvjárási területek határai elmosódók, az egyes nyelvjárási sajátságok keresztezik egymást, tehát az ún. nyelvjárások mibenléte és kiterjedtsége nem állapítható meg pontosan. Ellenben nagyon jól és csaknem teljes pontossággal nyomon követhető egy-egy nyelvjárási sajátság megléte vagy hiánya, alakulása, előfordulási változatai. (Ezeket a sajátságokat rögzítették és rendszerezték pl. a Magyar Nyelvatlasz munkálatai.) A nyelvjárásokéhoz hasonló szemlélettel kell közelednünk az irodalmi nyelvhez is. Vagyis az iro-

dalmi nyelv mai vizsgálatának elsőrendű feladata az, hogy a nyelvi tények egyes jellegzetes sajátosságait minél teljesebben, minél pontosabban megállapítsa. Mégpedig az éppen vizsgált időszakban érvényes sajátosságokat, hiszen a nyelvi fejlődéssel együtt az irodalmi nyelv jellege, összetétele is állandóan változik. A változó sajátságoknak egyes művekben megnyilvánuló realizálódását, módosulását vagy kiválását kell tehát regisztrálnunk, egy-egy mű elemeinek az irodalmi nyelvbe tartozását, hozzávaló viszonyát tisztáznunk.

A nyelvművelés szemszögéből aligha lehet fontosabb feladata a modern nyelvtudománynak, mint az, hogy egyes nyelvi tényekről, megnyilatkozásokról minősítő, értékelő ítéletet tudjon alkotni, vagyis hogy bármely fölmerülő nyelvi formának megállapítható legyen az irodalmi nyelvbe tartozása vagy azon kívül álló, valamely rétegnyelvbe sorolása. Tisztázandó továbbá, hogy a széles medrű irodalmi nyelv közepén vagy peremén helyezkedik-e el a szóban forgó nyelvi jel. Így alakul ki az irodalmi nyelvnek, mint nyelvi normának gyakorlati funkciója.

Az irodalmi nyelvnek egyik speciális, magasabb rendű megnyilvánulási formája a szépirodalmi nyelv (esetleg azon belül még külön a szépprózai és a költői nyelv), amelynek fő jellemzője a művészi, esztétikai kifejező érték.

(NB! Amikor a hagyományos elnevezéseknek megfelelően költői, szépirodalmi nyelvről beszélek, az természetesen nem valami elkülönülő nyelvi változatot, még csak nem is nyelvi, hanem stilisztikai rétegeződést, illetőleg fokozatot jelent. Ma már sokkal helyesebb volna költői, szépprózai stílussajátságokról beszélni, nem pedig költői, szépprózai nyelvről. A terminológia kérdése messze vezetne, tanulságos mégis Riesel „Stilzug” megkülönböztető megjelölése. [58])

Az irodalmi nyelv széles medrében itt is, ott is felbukkanó különböző színű, értékű, formájú nyelvi tények osztályozása, értékelése nem történhet meg viszonyítási alapok, egybevetést, összehasonlítást lehetővé tevő normajelölők nélkül.

A szókincs és felhasználása tekintetében eddig is jelentős normának bizonyultak, s továbbra is közhasználatúak maradnak az általános szótárak, különösen a nagy gonddal összeállított, az irodalmi nyelv szókincsének törzsét tükröző értelmező szótárak. (Elsősorban azok a középszótárak, amelyeknek prototípusaiként Usakov orosz szótárát, az angol Shorter Oxford Dictionaryt szokták emlegetni; hozzájuk méltán sorakozhat, és nemzetközi viszonylatban is igen reprezentatív helyet foglal el a hét kötetes magyar értelmező szótár.) Mégis ezek az előbb jelzett válogatottság és önkényesség szükségszerű korlátai miatt többé-kevésbé egyoldalúak, és nem minden tekintetben kielégítőek. Szükség van tehát mellettük a nyelvhasználat valamely részét, darabját pontosabban, reálisabban tükröző, normatív értékű adattárakra is. Ilyenek lehetnek a mintavétel alapján készített szótárak. Ez azt jelenti, hogy a szótár anyaga nem az általános, az egész nemzeti nyelv tényeiből összeválogatva kerül ki, hanem egy meghatározott nyelvsíkot a maga teljességében ölel fel. A szótár anyaga, korpusza természetesen nagyon sokféle lehet tárgyban, tartalomban, terjedelemben egyaránt. Egy pár soros versikétől vagy apróhirdetéstől kezdve folyóirati évfolyamokig, kötetsorozatokig mindenféle szöveg alapja lehet az ilyen szótári feldolgozásnak. Legkézenfekvőbb, legtermészetesebb és valamely meghatározott síkban leggazdagabb vagy legegységesebb anyagot akkor ölel fel a szótár, ha egy egyén, egy beszélő teljes vagy megközelítően teljes nyelvi kincsét foglalja magában. Azt persze még a technika századában is nehéz volna elképzelni, még inkább véghez vinni, hogy az első beszédhangok megjelenésétől kezdve késő öregkoráig kísérvünk valakit magnetofonnal, és minden megnyilatkozását megörökítsük. De viszonylagosan tükrözik az egyéni nyelvhasználat teljességét az írói életművek (főleg, ha egy olyan, időben, témában, terjedelemben gazdag életmű-

ről van szó, mint amilyen pl. a Goetheé). A teljesség persze itt sem tökéletes, abszolút értelmű, de bizonyos korra és bizonyos nyelvi rétegre korlátozva feltétlen hitelességű (pl. egy költői, szépprózai, publicisztikai vagy szaktudományi stb. területre korlátozott életmű).

Az írói szótár tehát felfogható egy viszonyítási alapot nyújtó nyelvi mintának, természetesen nem mint kritika nélkül követendő példa, hanem a maga korlátaival, sőt negatívumaival együtt — egy meghatározott területen — a valóságot tükröző összehasonlítási alap.

Annak megállapítása, hogy az értékmérőnek használható nyelvi korpusz milyen tárgyú, korú, terjedelmű stb. legyen, illetőleg hogy, milyen egyéb szempontok (pl. esztétikai, irodalmi érték, az író műveltsége, világnézete stb.) játszanak szerepet a szótárilag feldolgozandó korpusz kiválasztásában, külön tanulmányt és sok-sok tapasztalatot igényel. (A mintavételen alapuló kutatás mint tudományos módszer egyébként nem újkeletű és ismeretlen. Számos tudományágban, főleg a természettudományokban, de a társadalomtudományok körében is — pl. néprajz, szociográfia különböző rétegei — régóta rendszeresen alkalmazzák. Nem idegen ez a módszer a nyelvtudományban sem, hiszen a modern nyelvatlaszok is — mint előbb jeleztem — mintavétellel készülnek.)

Mindezeket egybevetve aligha kétséges, hogy a modern nyelvművelés szolgáltatában oly szükséges irodalmi nyelvi normatív kódexek egyik, ha nem is egyetlen, de igen jelentős megvalósulási formája az írói szótár. Ezért van az írói szótárnak főleg a nyelvművelés (és pedagógia) szempontjából fontos normatív szerepe.

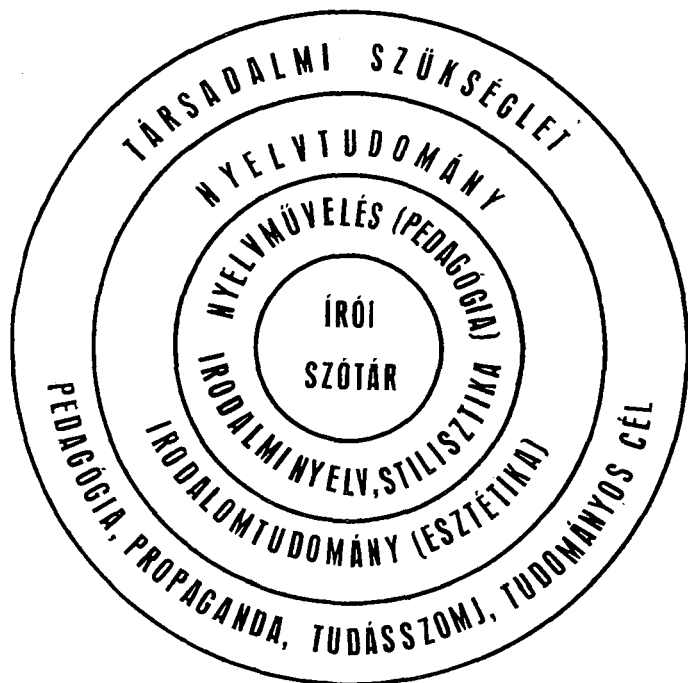
Talán meglepő, hogy az írói szótárt motiváló, az írói szótár kialakulásához vezető szálak analizálásából kimaradt a stilisztika mint az írói szótárhoz természete szerint legközelebb álló tudományág. Ez azonban csak látszat. Hiszen akár a nyelvtudomány, akár az irodalomtudomány területéről közelítünk az írói szótárhoz, mindenképpen a stilisztika hatósugarában mozgunk. Mert az írói szótár vitathatatlanul és mindenféle megjelenési formájában a stílust, pontosan az egyéni stílust tükrözi. A stilisztika és írói szótár közvetlen kapcsolata tehát kétségtelen. Akkor, amikor a filológiai kutatásnak nélkülözhetetlen vagy legalábbis igen fontos eszközeként jelölöm meg az írói szótárt, ezt az összefüggést a stilisztikai vizsgálatok vonatkozásában is érvényesnek tartom.

Am ebben az összefüggésben a stilisztika indukáló szerepét erőteljesebben kidomborodónak vélem, ha a másik oldalról, az írói szótárból indulva szemléljük a kérdést, vagyis azt keressük, milyen stilisztikai feladatokat old vagy oldhat meg az írói szótár, milyen stilisztikai lehetőségeket hordoz magában. Az írói szótárnak ezt a stilisztikai kisugárzását alább vizsgálom.

(Az eddigiekben tárgyalt írói szótárhoz vezető szálakat, illetőleg motívumokat az alább következő sémában tekinthetjük át: 72. o.)

* * *

Munkám eddig tárgyalt részleteiben igyekeztem végigkísérni azt a fejlődési folyamatot, amely igen különböző kiindulási pontokból s természetesen igen sokat kanyarogva és a mesebeli hármastól a módján „jobbra-balra szerte futva” végül is mindenkor az írói szótárba torkollott. Ha a vizsgált kérdés szemszögéből az írói szótár mai fejlettségi állapotát sematikus végpontnak tekintjük, úgy ehhez (persze szintén csak az áttekintést könnyítő elméleti séma szerint) egyszerű megjelölni a kiindulási alapot is. Ez ti. a szövegértés igénye, amely mint alapvető, természetes társadalmi szükséglet merül fel az emberi kommunikáció kezdetével, szótári vonatkozásban az írásbeliség kifejlődésével, és végigkíséri a szótár útját a legősibb fel-

bukkanásoktól mai legfejlettebb formájáig, illetőleg formáiig. Tehát az írói szótárral kapcsolatos vizsgálatok területe időben, térben óriási távlatokat fog át a szöveg megértési igény kezdetétől a mai írói szótári típusokig.

Láttuk, hogy a legősibb szótári előzményekben még nincs különbség általános és írói szótár között. Csupán az írói szótárra korlátozva vizsgálatunkat, a kezdő és végső pont közti távolság lényegesen rövidebb, a megvilágítás élesebb lesz. Ha tehát a szótárt nagy általánosságban a történelem ősi, kezdeti korába, az írásbeliség kifejlődésének időszakába visszanyúló műfajnak tekintjük is — és bátran tekinthetjük ilyennek —, az írói szótár azonban még fiatal hajtás a szótárok ősi családfáján. Történetének kezdete időbelileg mintegy a középkor és újkor találkozásába illeszthető (gondoljunk Boccacciora). A még így is tekintélyes múltra visszatekintő írói szótár alakulásának elméleti csomópontjait — a megelőző általános szótári fejlődés szakaszait is figyelembe véve — az alábbi sémában foglalhatjuk össze:

Fejlődési szakaszok	Idő	Funkció	Módszer	Műfaji eredmény
1. Szótári előzmények	Pontosan meg nem határozható (az írásbeliség kitejlődésének időszaka)	Szöveg megértési igény (kommunikatív, társadalmi szükséglet)	Önkényes kiválasztású jegyzetelés	Szórványos szójegyzék
2. A szótárírás kezdetei	Ókor	a) Társadalmi igény: megértés b) Tudományos igény: értelmezés, fogalmi megjelölés	Anyanyelvi vagy idegen megfelelők jelzése Körülírás, meghatározás	Szójegyzék Kommentár

Fejlődési szakaszok	Idő	Funkció	Módszer	Műfaji eredményo
3. Az írói szótár külön élete	Középkor és újkor határa (reneszánsz, humanizmus)	Írói mű (művek) szavainak kiválasztása (propagandisztikus, pedagógiai v. tudományos céllal)	Szóértelmezés (szinonimával, körülírással, meghatározással), szövegkommentálás	Glosszáríum, jegyzetapparátus, kommentárirodalom
4. Modern írói szótár	XIX. század közepe	Valamely írói mű teljes szótári feldolgozása meghatározott szempontok szerint	Indexelés, konkordanciakészítés, értelmezés, (stilisztikai, grammatikai) minősítés.	Index, konkordancia, értelmező-minősítő, gyakorisági, statisztikai stb. szótár

JEGYZETEK

- [1] Vö. MÜLLER, I., Handbuch II. Griech. u. lat. Lexikogr; ugyanígy és rá hivatkozva MELICH JÁNOS, A m. szótárirod. (NyelvFüz. 46.) Bp. 1907.
- [2] Lorenz, D., Glossarium Latino-germanicum mediae et infimae aetatis. Frankfurt, 1857; MUSAFIA, Beitrag zur Kunde der norditalienischen Mundarten im XV. Jahrh. Denkschriften XXII, 103; VLIČEK, Déjiny české literatury I. 33 stb. (A magyar vonatkozásokat l. alább.)
- [3] Archimedes Arenarius (ΑΡΧΙΜΗΔΟΥΣ ΨΑΜΜΙΘΗΣ) — ford. GROSSCHMID LAJOS — Bp. 1931. (A bilingvis kiadásból egyszerűség kedvéért csak a magyar fordítást közlöm.)
- [4] Vö. PECZ VILMOS Ókori lexikon (Bp. 1904.) II. 772; Az általam használt kiadás: Vergil Aeneis II. Mit dem Commentar des Servius. Herausg. v. DR. ERNST DIEHL. Bonn, 1911.
- [5] Über die Erforschung von Ausgleichvorgängen bei der Herausbildung des schriftsprachlichen deutschen Wortschatzes. Forschungen u. Fortschritte (1964.) 38. 240—3.
- [6] WARTELLE, A., Inventaire des Manuscrits grecs d'Aristote et des ses commentateurs. Contribution à l'Histoire du Texte d'Aristote. Paris: „Les Belles Lettres” (1963) XX. 198; Bible: Appendix. Concordances, British Museum General Catalogue of Printed Books London: 18. 1937. eolumns 1924—1944.
- [7] GÁLDI LÁSZLÓ: I. OK. (1965) XII., 369.
- [8] Giovanni Boccaccio. (A világirod. klasszikusai sorozat Boccaccio kötetének bevezetéseként). 1954. XXXI. (BOCCACCIO szövege forgó munkája: Il commento alla Divina Commedia e gli altri scritti intorno a Dante. Általam használt kiadása: Bari, 1918. I—III.)
- [9] Vö. BALÁZS JÁNOS, A stilus kérdései (A III. orsz. nyelvészkongr. előadásai. Szerk. KNEZSA ISTVÁN) 1956. 122; LANSON, L'art de la prose. Paris, É. n. (1901 ?); RUDLER, L'explication française, 1930; HATZFELD, H., Initiation à l'explication de textes français, Műnehen, 1957. ZUMTHOR, P., Stylistique et Poétique (Style et Littérature. Le Haye 1962: 30, 37.) stb.
- [10] GÁLDI LÁSZLÓ i. m. 369; DILL, CHR., Lexika zu einzelnen Schriftstellern. Forschungen u. Fortschritte (1959.) 33. 342.
- [11] A teljesség kedvével az írói szótár funkciójának tárgyalása keretében foglalkozom.
- [12] Vö. GÁLDI i. m. 370; GUIRAUD, P., Bibliographie critique de la statistique linguistique. Utrecht—Anwers, 1954. HARTMANN, R., Bedeutung u. Entwicklung der Worthäufigkeitsforschung (Beitr. zur Sprachk. u. Inform. 4. 47. (1964.); 3. Геннадиева, Речник на езика на Хр. Ботев. Български език (1963.) XIII, 447.
- [13] GÁLDI LÁSZLÓ, A m. szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp. 1957.
- [14] WACHA IMRE, A magyar írói szótárak kérdése. Nyr. (1961.) LXXXV 189 kk.
- [15] MELICH JÁNOS i. m.
- [16] SCHLACHTER, W., Sechzig Jahre lappische Lexicographie. Ural-Alt. Jahrb. 37. (1966.) 162. kk.
- [17] A brassói latin—magyar szótár-töredék. Bp., 1905. (Ért. a nyelv- és széptudomány köréből. XIX., 4.)
- [18] Vö. HARSÁNYI ISTVÁN, A m. biblia. Bp. 1927.
- [19] BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. Bp. 1958.
- [20] BALÁZS i. m.
- [21] A m. szótárirod. (vö. 13.)

- [22] Gazdag filológiai apparátussal ellátott, mintaszerű bemutatásukat l. Gáldi i. m. 11—39.
- [23] Uo.
- [24] Uo.
- [25] Vö. ZOLTVÁNYI: NyK. XVII. 216—46.
- [26] I. m. 191.
- [27] RUBINYI MÓZES, Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. 1910. (Leglényegesebb sajtóságait, alapelveit l. WACHA i. m. 193—4.)
- [28] Bev. XIII—XIV.
- [29] A kérdés — a nagy nemzeti nyelvi szótárak létrejötte — természetesen korántsem ilyen egyszerű. A szépirodalom kézenfekvő, de szűk körű szóhasználata mellett, ill. után erőteljesen felléptek a sokkal szélesebb horizontú társadalmi igények is; ezt tükrözi az orosz akadémiai szótár (1789—1794.). Népnyelv és szépirodalmi nyelv szerencsés szintézisét jelzi Vuk Karadzic szerb szótára (1918.) stb.
- [30] Vö. TELEGDÍ, Zs., Über die Entzweiung der Sprachwissenschaft. Acta Ling. (1962) XII., 95 kk. (Bp.)
- [31] BENKŐ LORÁND, A m. irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960. 71.
- [32] BÁRCZI GÉZA: MNy (1960) LIX, 7—8.
- [33] I. m. 11.
- [34] Vö. Valóság 1965/5:119.
- [35] Vö. LOSONCZI AGNES, Tartózkodó kérelem. Valóság 1966/1:86.
- [35a] Vö. FODOR ISTVÁN, A matematikai módszer alkalmazásának határai. . . NyK. (1963) LXV, 297—339.
- [36] Számos idevágó munka közül MALMBERG, B., Les nouvelles tendances de la linguistique. Paris 1966., WATTERMAN, J. T., Perspectives in Linguistics. . . Chicago 1963; Ivič, M., Pravci u lingvistici Dražvana. Ljubjana 1963. (Trends in Linguistics. The Hague, 1965.); Telegdi i. m. összefoglaló áttekintést nyújtó munkákra utalok.
- [37] HOCKETT, CH. F., A Course in Modern Linguistics. New York 1958.; (vö. 36.)
- [38] Szerk. MÜLLER, CH.—POTTIER, B. (1966.)
- [39] Vö. SZÉPE GYÖRGY: Ált. ny. tan. IV. (1966) 167—88.
- [40] Vö. BENKŐ LORÁND: Nyr (1967) XCI, 455—64.
- [41] Vö. KOVÁCS FERENC: MNy (1966) LXII, 268—72; LXIV, 23—32.
- [42] Vö. ZUMTHOR P., Stylistique et Poétique. (Style et Littérature). Le Haye 1962. 29.
- [43] Gazdag irodalmi áttekintést nyújt SZABOLCSI MIKLÓS: Kritika 1967. 5—6.; vö. továbbá Helikon XIV. (1968/1.) HANKISS ELEMÉR: Kritika 1966. 10. stb.
- [44] POGACNIK, J., Čas v besedi. Maribor, 1963. (ism. Helikon 1965/4.)
- [45] I. m. 11.
- [46] Az egyéni stílus kutatásnak olyan modern reprezentánsai, mint ST. ULLMANN v. P. GUIRAUD nyomatékosan hangsúlyozzák az objektív adattár fontosságát az intuitív belemagyarázásokkal szemben. Ezek — úgymond — mindig veszélyesek. (Actes du VIII. Congrès de la Fed. Intern. des Langues et Litt. Modernes. Paris, 1961. 163.)
- [47] Összefoglaló áttekintésüket adja B. QUEMADA—P. J. WEXLER bibliográfiája: Cahiers de lexicologie 4—1964. I., 5—1964. II.
- [48] Słownik języka A. Mickiewicza. Redaktorzy naczelni: K. GÓRSKI i ST. HRABEC. Tom. I. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962. XII.
- [49] A nyelvtan szűkkörű tudományos jellegével szemben a szótár általános (allen Leuten dienend) érvényességét hangoztatta már J. GRIMM is (Vorrede zum I. Bd. d. D. Wörterbuchs. 1854. Kleinere Schriften 8. 309.)
- [50] Riesel, E., Der Stil der d. Alltagsrede. Moskau, 1964. 6—33.
- [51] Григорев, В. М., Словарь языка русской советской поэзии. Москва, 1965.
- [52] JAKOBSON, R., Linguistics and Poetics (Style in Language. — Edited by Th. A. SEBEOK — New York—London: 1960. 353—8.); ULLMANN, ST., L'Image littéraire. . . (Actes du VIII Congr. des Langues et Litt. Mod. 1961.), Choix et expressivité (Actes du IX Congr. Intern. de Lingu. Romane. Lisboa, 1961. 217—26 (magyarul: Választás és kifejező érték. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1963/I. 159—66); GUIRAUD, P., La sémantique. Paris, 1959. (3); ZUMTHOR, P., Stylistique et Poétique. (Style et Littérature) Le Haye, 1962. 27—33; K. VARGA, A. Les constantes du poème. Van Goor Zonen den Haag, 1963. stb.
- [53] Így Шерба, М. Б., Спорные вопросы русской грамматики. [Русский язык в школе. 1939 /1:10]
- [54] DEME LÁSZLÓ: NyFK. 1954. 31.
- [55] BENKŐ LÁSZLÓ: Nyr (1954) LXXVII, 150.

[56] RIESEL i. m. 24—33.

[57] Vö. JEDLIČKA, A., Zur Prager Theorie der Schriftsprache. Travaux linguistiques de Prague 1. 1964. 47—58; BENKŐ LÁSZLÓ, Még egyszer az irod. nyelvről. NyK. (1966) LXVIII. 449—52.

[58] I. m. 57—65; vö. továbbá SZATHMÁRI ISTVÁN: NyK. (1964) LXVI, 425—8, Annales Univ. Scientiarum de R. E. VI., (1965) 37—42.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СЛОВАРЯ ЯЗЫКА ПИСАТЕЛЯ (ОТРЫВОК)

Л. Бенкё

1. Предыстория словаря языка писателя. Заметки связанные с запасом слов исходит из того же общественной потребности: они хотят объяснить слова какого-нибудь произведения писателя, чтобы обеспечить понимание текста. Эти педагогические или пропагандистические (научно-популярные) словники, глоссарии включают в себя главным образом, эквиваленты иностранных слов на родном языке. В начальном периоде предыстории словаря языка писателя автор считает значительными толкования слов в научных произведениях, которые имеют уже своеобразную функцию. (напр. доказательство, опровержение) Здесь толкование слова должно подняться на уровень определения или анализирующей экспликации. Если толкования слов делается с намеченной целью по отношению к определённом произведению на основе сознательной систематизации, тогда можно говорить уже о непосредственных предшественниках (предсловарях) писательского словаря. Однако такие словники ещё очень единичны, составлены произвольно. Переход от случайного анализа слов к полному означает фактическое создание собственного писательского словаря. Это качественное изменение произошло в середине 19 века.

2. Венгерская предыстория писательского словаря. На основе вышесказанного автор считает предшественником венгерского писательского словаря толкование слов Яноша Сильвестера. Из числа единичных он считает самым значительным словник к произведению Я. Араня „Тольди“, сделанный Альбертом Лерем. Как известно, полный венгерский писательский словарь ещё не составлен.

3. В исследовании соотношения писательского словаря и языкознания наблюдается регулярность зависимостей двух параллельно протекающих процессов: Значительные изменения в национальном языке продуктивно влияют вообще на лексикографическую литературу (развивая в разных периодах разные типы словарей). Этапные же изменения в истории языкознания показывают решительное влияние на жанровое формирование писательского словаря.

4. Исследование поэтического и вообще литературного языка а также определение современных нормативных признаков литературного языка получают большую поддержку от писательского словаря, так как современное состояние языка требует более детальной характеристики отдельных языковых фактов.

THEORETISCHE FRAGEN DES SCHRIFTSTELLERWÖRTERBUCHES (AUSSCHNITT)

von L. Benkő

1. Vorläufer des Schriftstellerwörterbuches. Auf den schriftstellerischen Wortschatz bezügliche Anmerkungen entstehen immer aus demselben gesellschaftlichen Bedürfnis: sie wollen die Wörter eines Werkes erklären, um das Verständnis des Textes zu sichern. Diese pädagogischen oder propagandistischen (popularisierenden) Anmerkungen, Glossen, geben hauptsächlich muttersprachliche Äquivalente fremder Wörter. In dieser primitiven Periode der Vorläufer des Schriftstellerwörterbuches bedeuten, nach Erachten des Verfassers, in Werken mit wissenschaftlichen Ansprüchen notwendigerweise erscheinende Worterklärungen, die bereits eine eigene Funktion (z. B. Beweis, Widerlegung) besitzen, eine wesentliche qualitative Fortschrittsstufe. Hier muß sich nämlich die Worterklärung zum Niveau der Definition oder analysierenden Explikation erheben. Werden die Worterklärungen auf ein bestimmtes Werk bezogen, mit einem festgesetzten Ziel und bewußter Systematisierung durchgeführt, so können wir von unmittelbaren Vorgängern (Vorwörterbüchern) des Schriftstellerwörterbuches sprechen. Das Wortgut solcher Wörterverzeichnisse ist aber noch sporadisch, willkürlich ausgewählt. Der Übergang von der sporadischen Wortuntersuchung zur

Vollständigkeit bedeutet eigentlich das wirkliche Zustandekommen des Schriftstellerwörterbuches. Diese qualitative Änderung vollzog sich um die Mitte des XIX. Jahrhunderts.

2, Ungarische Vorläufer des Schriftstellerwörterbuches. Nach den im vorangehenden dargelegten Gesichtspunkten betrachtet der Verfasser die Worterklärungen von Johannes Sylvester als den Vorfahren des ungarischen Schriftstellerwörterbuches. Von den sporadischen Wörterverzeichnissen hält er Albert Lehrs Anmerkungen zu Toldi für die bedeutendsten. Ein vollständiges ungarisches Schriftstellerwörterbuch ist — wie bekannt — bisher nicht erschienen.

3. Bei der Untersuchung des Verhältnisses zwischen Schriftstellerwörterbuch und Sprachwissenschaft kann die Regelmäßigkeit von zwei parallel verlaufenden Vorgängen festgestellt werden. Bedeutende Änderungen im Leben der Nationalsprache wirken auf die Wörterbuchliteratur im allgemeinen befruchtend (in verschiedenen Perioden jeweils andere Wörterbuchgattungen zur Entfaltung bringend). Epochale Änderungen in der Geschichte der Sprachwissenschaft üben dagegen auf die Gestaltung der Gattung der Schriftstellerwörterbücher einen entscheidenden Einfluß aus.

4. Die Untersuchung der dichterischen, allgemeiner der Literatursprache, die Feststellung der normativen Merkmale der letzteren erhält eine hervorragende Unterstützung durch die Schriftstellerwörterbücher, da der heutige Sprachzustand eine möglichst fein abgetönte Qualifizierung der einzelnen sprachlichen Tatbestände erfordert.